

Људи са камена, 1940.

Садржај

1 Споменик

2 Вуци

3 Љуша

4 Освета

5 Прича са камена

6 Црна Гора

7 Вода

8 То није тако пре било

821.163.
41-32

ДУШАН ЂУРОВИЋ
ЉУДИ СА КАМЕНА

1940.

ЉУДИ СА КАМЕНА

886-32

НАША КЊИГА

УРЕДНИШТВО И АДМИНИСТРАЦИЈА
БЕОГРАД, КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 12

Уредник: Ж. МИЛИЋЕВИЋ

ДУШАН ЂУРОВИЋ

ЉУДИ СА КАМЕНА

ОСМО КОЛО

Књига шездесет девета од почешка излажења; —
девета, новембар, 1940

Штампала
Штампарија Драг. Грегорића

ГЕЦА КОН. А.
БЕОГРАД

Споменик

Полазећи на своју нову дужност, Сретен Јовичић се заустави у малом и чистом граду Л..., у којему су све куће ониске, једносратнице или двосратнице, од камена, покривене тмастим ста- рим ћерамидама. Хтео је да се мало одмори и да обиђе рушевине средњевековног града док кре- не аутобус на своје даље редовно путовање, кроз непрегледни сплет брда и камењара. Али некаквим случајем он одмах дознаде да је у том месту, има већ неколико месеци, срески лекар његов школски друг Бора Давић. Пошто је морао да продужи пут најдаље кроз два часа, Јовичић је одмах послao по њега једног дечка и сео пред путничку кафа- ну, у хладу дебеле омлађене липе, да се освежи нечим. Али док је, пушећи расположено цигарету и сркућући кафу, уживао што ће се са својим при-јатељем видети кроз неколико минута, пред њим, на сто, нечија рука спусти један лист неуредне и доста прљаве хартије.

— Допада ли ти се овај споменик? — чу он више себе нечији глас.

Јовичић подиже очи и покрај себе угледа не- ког косматог и доста младог человека. Нос му је био mrшав и оштар, лице бледо и нагрижено, стас висок, сув и у леђима повијен. На једној нози је и-

1278

мао срозану чарапу и поцепану ципелу, а на другој само ципелу.

— Какав споменик? — зачуди се он и скиде поглед с њега на хартију.

— Па такав... Тада... То је најлепши споменик... Такав споменик неће имати нико други... Нико, је л' де?

На хартији су биле чудне шаре, некакве црте оловком повучене, некаква несхватљива збрка у коју није могло поронити ниције посматрање, некаква тупа, идиотска или сувише фантастична замисао, али замисао неразумљива.

Јовићић се загледа у потезе и шаре, па збуњено подиже главу према необичном човеку.

— Шта кажете, какав споменик?!

— Ето такав... Видиш.

— Лудак! — добаци један господин од суседног стола и благо се насмеши.

Јовићић се тек тада снађе и, готов да се и он насмеје, одговори сасвим мирно:

— Добар, сасвим добар, изврстан.

— Шта је то изврс'ан?... Изврс'ан није ништа.

То је одличан споменик, најбољи споменик на свијету. Таквога неће имати нико други. Ти не знаш ништа, ти ниси никакав инцињер... Ти си изврс'ан!

— И прљава, испуцана рука опет мирно прихвати хартију и пође даље од стола до стола са истим питањима.

Судија Јовићић га пратио погледом, чак му је некако и малко жао било што га више није задржао код себе. Тих људи има сваки град. Њему су били свуда занимљиви, посматрао их, проучавао, с њима врло често разговарао и у њиховим

речима и радњама нешто тражио и откривао, нешто што је исто толико људско, човеково, као што је здрава памет, генијалност или све друго. Чак је такве људе тражио и у литератури. Али све то тако из чисте радозналости и из тога што је тим путем дошао до сазнања да и у њему, а и у сваком другом човеку живи један такав лудак, који сасвим друкчије види овај свет.

Кад је онај човек обишао све столове, зауставио се пред гвожђарском радњом, одмах до кафарне. Око њега се окупило неколико докоњака, четири-пет њих, и једни су почели да му хвале а други куде „споменик“. Држали су хартију у рукама, доказивали су нешто озбиљно, љутили се, смејали, једном речју шегачили се с њим. Али после неког времена сви изненада уђуташе, повукочше се мирно и пустише малоумника да иде даље.

— Безобразници!... Стока бездушна! — озложеђено неко прогунђа иза Јовићића, који је све то посматрао.

То је долазио доктор Давић, омален и млад човек, црне кудраве косе, крепак и здрав, човек веома осетљив, човек који је у себи носио један део песничке душе и имао према патнику, а нарочито ако је сиромах, сељак или радник, права човечанска осећања. И зато нико није хтео да му се замери и да му учини на жао ни у чему па ни дирајући тога лудака, за којега су лекара Давића везала болна осећања.

— Немојте да замерите, Јовићићу, што прилазим расрђен и са онаквим изразима, — рече он када седе. — Видите, човек је нешто најниже и највише у исто време, он је животиња и бог. Е-

то, они ме тамо... и он показа руком према гвожђарској радњи.

— А ви и даље песник, а? — упаде Јовичић и насмеја се.

— Не, нисам песник, него је то један посебан случај, — одврати он и показа тада на чудака који је ишао даље испред радња и заустављао људе. — Случај који има у себи ретке трагичности.

— Како то? Ако је то само лудак и ништа више, то је онда обична ствар, — ви то бар као лекар знате? Гдегод сам долазио, било је и тих невољника, један или два. Познавао сам једнога који ни две речи, ни два појма у некој међусобној вези није могао да искаже, а камо ли пуну реченицу или логичну мисао. Сипао је речи као машина и са неком чудном способношћу скакао с предмета на предмет, како не би могао никада здрав човек. Други један имао је необично велике стопале, крупну, магарећу главу и разроке очи, да вас језа хвата од њих, волео је да чува гуске и патке на реци, да упамти сваку чија је која, да с њима разговара по цео дан и да их увече отпрати кући. Трећи, неки бивши официр, говорио је стално о руским царевима, о милионима, билионима војске, о Севастопољу и Сибиру, а по улицама, чак и ноћу, куцкао својим гвозденим штапом и тражио „камен мудрости“, итд. итд. Ни сам не знам колико би вам могао испричati таквих примера. А све то, Давићу, доказује да у сваком од нас живи и онај други човек који се мора јавити некад, макар и у једној секунди, онај други човек много оригиналнији а можда и истинитији и при-

роднији него ми овакви какви смо, који један другога подражавамо као папагаји.

— Не, није то обична појава; ту треба имати сажаљења и саучешћа, ту човек који има срце, мора осетити бол...

— Кажем ја, ви опет песник!... Него, молим вас, реците ми шта оном тамо значи тај споменик?

— А био је и код вас?

— Да.

— Јадник!... Несрећник!...

— Ко зна, ја верујем, ја сам заправо убеђен да смо ми што имамо разум и свест много већи јадници и несрећници, јер више осећамо трагедију живота. Него зашто сте се тако због њега узнемирили и ражалостили и зашто као оклевате да ми одговорите?

— Тешко ми се сећати свега тога, а морам се сетити када га видим, — и заболи ме када видим како је тај народ неосетљив... Знате, гомила је ужасно неосетљива, сурова је... сурова и према савести?

— Ви сте нешто много сентиментални постали, као да не припадате лекарском сталежу! Нисте ваљда ту ништа криви, није по среди грижа савести?

— Не, него ево у чему је ствар. Да вам испричам све кад већ хоћете... Сећате ли се када смо се пре две године видели у С..., тамо је велика болница... знате већ.

— Знам.

— И сећате ли се оног младог лекара, мог колеге, што сам вас упознао с њим и што смо седели заједно оно вече?

— Сећам, сећам! — прихвати Јовичић живо и изненађено. — Како се оно зваши... чекајте, како се оно зваши?...

— Мијатовић.

— Јест, јест, Миле Мијатовић!

— Тако је, добро памтите.

— Па шта, нећете ваљда тиме да кажете да је то он? Да није то неки несрећан случај?

— Лагано само, рећи ћу вам све.

Сретен Јовичић је запалио нову цигарету, мало се понаместио на столици и склопио веће да би пажљивије слушао, а доктор Бора Давић је, пошто је угризао усне, почeo своју причу, нешто узбуђен и помало, овде-онде, приповедачки настројен:

— Била је лепа мајска ноћ. На небу се, више планина, чије се тајanstвне силуете сашаптавају, обесио пун месец, а ми у малом и лепо уређеном болничком парку седимо, седимо нас десетак, и, ћутећи, сваки на свој начин, мислимо о том злу и о тој несрећи што се тамо негде разбуктала. У тим зградама иза нас има доста тешких болесника, мученика свакојаких и неизлечивих, који ће колико сутра или још вечерас, или кроз неки минут испразнити постельју и учинити места другоме. Тамо се разлежу јауци, меша стењање и тешко дисање, стежу песнице и кроз све муке мисли се на своје, на децу, на жену, на родитеље. Стална и вечна судбина људи! А ми се њих и не сећамо. Лекари, знate, кад изиђу из болнице не воле да мисле на своје болеснике, исто тако као што не воле учитељи и професори на школу, судије и остали

чиновници на своје канцеларије. Најзад, ту је дежурни лекар...

Заправо ми и нисмо могли на њих мислити јер када грми свако се боји, каже народ. Страх нас је хватао: на кога ће пасти коцка и ко ће бити одређен да иде у ту ватру. Пред нама, у нашој уобразиљи, искрсавала су села, бедна, прљава и сиромашна. У свакој кући гори и гуши се, а ми улазимо и јуришамо херојски, газимо онај ситни страшни гад што мили по кући, по креветима, по зидовима, између наших ногу, — и вршимо своју дужност. Али падамо редом, редом као војници на фронту. Прса нам се тресу од узбуђења и дишу брзо. Боже, ко ће поћи, ко ће бити тај „добровољац“ што ће своју лекарску дужност и храброст везати за сигурну опасност!... „Пегавац!“... „Пегавац!“ шаптуали смо сви у једно време када нас језа ноћне мистике и машта освојише и ослабише. Јесте ли ви опазили да се човек осећа већи слабић ноћу него дању?

— Да.

— Лекари знају што су то пегавац и колера, па их се зато тако и боје... Немојте ништа да се чудите, немојте да ме прекидате, ја знам шта бисте казали, али треба познавати ствар па је ценити. Слушајте даље: Миле је најзад прекинуо то ћутање и унео неки живот међу нас. Устао је и, метнувши руке у цепове, стао међу клупе:

— Па шта има, који било од нас да поће... Пошао бих и ја када би ме одредили!...

— Пошли!... А знate ли ви, колега, шта то значи!? — окренуо му се доктор Филиповић.

— Знам.

— Па како то ви мислите тако лаички! — дочека га Мајер.

— Мислим да треба помоћи томе несрећном сељаку; то је наша дужност. Ја схватам да је лекарски позив најидеалнији и најделикатнији, ко хоће да врши сасвено своју дужност.

— Али, забога, то није болница, па да се можете чувати! — прихвати опет Филиповић. — Морате јахати на коњу, морате пити, јести, и спавати међу њима. Ја не бих пошао без сile... а не бих ни када би надлежни томе прибегли. Замислите како би вам било тамо. Срески лекар ће радити на своју руку и са извесном прикривеном мржњом према вама, испред врата ће давати налоге и лечити, а ви бисте загнули рукаве и сели покрај болесника, вас уједе једна ваш... и онда... онда је свршено...

— Ипак, то је наша дужност.

Асистент Заниновић се некако тајанствено насмешио као да му је нешто лакнуло, скинуо је наочаре, протрљао очи и превукао руком преко свога шопастог лица и прилепљеног носа, који је изгледао као презрела смоква. Ја сам очекивао да ће он нешто рећи. Али ту се разговор пресекао. Опет је настao мир... Опет ћутање и размишљање... „Пегавац!“... „Пегавац бесни у тим несрећним селима“... „Два читава среза горе и варнице се расипају свуда“... „Стигли се, ето, гласови да се јавио и на југу“... „Пегавац расте“... „Пегавац буја!... Страшно!“

— Па како то да новине нису писале о томе? — прекиде Јовичић доктора Давића.

— Како! Новине и не могу писати о таквим

стварима. То би била народна срамота. А ми ту срамоту кријемо као девојка копиле; и ко зна колико ћемо је крити, јер тај несрећни пегавац неће да ишчезне.

— Ко би то мислио! — зачуди се судија Јовичић.

— Ко? Ми у граду свакако не! Али чујте шта је било даље. Сутрадан после подне, негде испред самог заласка сунца, дошао је Миле код мене и колеге Росића. Ми смо се били некако необично спријатељили. Некако му је лице било променило боју, било је бледо-модро, мало као да је подрхтавало, а на уснама му је играо усиљен осмех.

— Знате да ја идем? — проговорио је он кад нам приђе.

— Како то? — запрепастисмо се ми.

— Није ми жао — продужи он прелазећи преко нашег питања — народу треба помоћи, али не могу да опростим што на овај начин идем. Да је управник рекао: „Ви, Миле Мијатовићу, одређени сте, на вас је пала коцка“, био бих сасвим задовољан и чинило би ми се да је то потпуно право. Али овако: не, не!

— Па како, како, у чему је ствар? — прекинусмо га ја и Ристић једновремено.

— Подло и кукавички моје синоћне речи у парку искоришћене су. Знам добро, онај господин с наочарима што се онако тајанствено насмејао, који ме већ одавно прикривено мрзи, у страху да не буде он одређен, пошао је и шапнуо примаријусу како сам ја синоћ изјавио да бих драге воље пошао. Господин примар Барбарић је то једва и чекао и одмах телефонски известио управника,

и ја, ево, већ имам акт — Мијатовић га извади из цепа и показа — да се упућујем на терен „као добровољац“... Замислите нашта страх нагони човека, како га срамоти, како му се кукавиштво претвара у неваљаство и подлост. То, то ме само боли, то недело њих двојице, који ме одавно не могу да виде и који су увек гледали згодну прилику да ме се ослободе.

— Па нећеш ваљда бити луд? — рекох му ја.

— Луд!... А, је ли не бити кукавица исто што и бити луд!

— Али, молим те, видиш како су људи покварени.

— И људождери још!

— Да сам ја место тебе, не бих из ината ишао. Пошао бих и рекао управнику: „Ја се нисам јавио добровољно, то је подвала! Наша је болница велика, у њој има дosta старијих и искуснијих лекара, најзад, природније је да иде неко с инфективног одељења него ја са унутрашњег“, — наваљивао је на њега Росић.

Њему је заиграо благ, ироничан осмех на уснама.

— Да. Али какав бих ја био када би се то чуло после оних мојих синоћних речи, какав бих изгледао и пред самим собом. Био бих гора кукавица него да сам побегао из боја.

— Не, не, Миле, ти нећеш поћи ако ниси полудео, ти нећеш поћи, разумеш ли, ако си паметан човек. Тамо би тебе чекала смрт! — наваљивали смо сложно на њега.

Он се још више насмеши, увуче свој дуг врат

у сува кошчата рамена, поздрави се се нама и појури некуд.

Ту је доктор Давић мало предахнуо, па, пошто је и он запалио цигарету, наставио је даље да прича:

— Милу Мијатовићу је било тек прошло тридесет година. Млад још. Видели сте, био је сув, висок, штркљаст, коштуњав, мршавога лица, уста великих, зуба мало неправилних и косе сасвим легле по темену, тако да је изгледало као да је нечим намазана. На уснама му је увек лебдео тај благ и ироничан осмех. Физиономија човека врло много говори, чак она све говори, ко уме у њу да се загледа. И код њега је она говорила о смирености, о доброти, срдачности, о некој благој и племенитој нарави. У животу је он прошао кроз много патња, али о њима није никада говорио, — није он био од оних људи који желе да исповестима изазивају саучешће. Никад није умео да се начини званичан, важан, надувен, него је баш изгледао прост, као да још није изишао из сеоског опанка, како се једанпут о њему изразила колегиница Сиронић, хистерична уседелица. Био је срдачан и предусретљив према људима, с болесницима је разговарао, шалио се, био сасвим далеко од оног хладног става на који су горди, на жалост, многи лекари. Када би му који земљак дошао, водио га је од одељења до одељења и молио, скоро да није преклињао да се прими. Говорио је да су то сиромаси, да у својим домовима бедно и пасји живе, и од своје мале и почетничке плате давао им је да се врате натраг. Ми га нисмо рзумевали и, неки из шале а неки подругљиво, звали смо га

због тога „конзулом“. Ми нисмо познавали његов крај сем по причама и зато нисмо могли схватити да је то човек који има свој корен дубоко у народу и да је његов унутрашњи живот много дружчији и савршенији него наш. Чак, шта више, та његова хуманост понекад је у очима нашим изгледала смешна. Али највећа је његова патња била, што је тамо негде у неком тврdom и безродном југозападном крају — а то је баш овај крај којим сада путујете — имао старе и сиромашне родитеље. Мени се једанпут исповдао да је још као ћак и студент морао и за њих да зарађује и да им шаље. Ја никад нисам видео те његове родитеље нити крај у којему су они живели и у којем је он провео своје детињство, али ми је он својим живим причањем створио у глави тако оштру и јасну слику да ми се чинило да то гледам све живо и стварно пред собом. Како је рељефно умео да опише свога оца: како негде на крају колског пута, који се змијасто пробија између брда, седи у траљама и крпама и тешким чекићем дроби камен за излокана места, или како његова мајка устаје кад пролази мушки глава, вади преслицу иза појаса, престаје да преде и поздравља. А причао је не само о њима него и о многим својим земљацима, и сви су они у његовим карактеристикама испадали расно романтични, а стварно бедни и сиромаси.

Сви ми имамо своје родитеље, или смо их сви имали, и волимо их наравно, али ја нисам видео такве синовље љубави. Он их је тако неизмерно волео, зацело зато што су били препуки сиромаси, а, ја верујем, и остале људе је, све људе сиромахе, кроз њих волео. Кад би о њима говорио, очи су

му добијале други сјај и глас му се мењао и узбуђивао. Али он никад није говорио о њима другоме коме (мене је сматрао најближим), не зато што се њих стидео, него зато што је знао да га ти људи не би хтели и могли разумети и што би све то за њих добило облик нечега смешног. Ја и данас верујем да је он имао право, јер код нас се одрађају душе, губе се, срљају у страну, и као да их шиба какво лудило, беже од самих себе. Ето, ти су људи њега сматрали нечим сличним како је о њему говорила госпођица Сиронић: био је за њих простак, син козјих пасишта, без и трунке „друштвеног шлифа“, који неманичега заједничкога са сталежом коме припада, и то само због тога што се врло просто носио, не немарно, него једноставно, што није имао рукавице, лакованих црних ципела, црног одела, што никад није хтео у друштву да нагласи своју докторску титулу и да друге гледа с висине, и што је сељацима и радницима, читавом простом свету, сâм, као да је био болничар, свлачио рубље када би их прегледао, и најзад што је негде у неколико махова рекао — а кунем се, по сто пута се кунем, да је имао право и да је из њега тада говорило срце чистог и поштеног човека — што је, кажем, са гнушањем нагласио како је то срамно и неморално, како је то смрдљива карика у ланцу корупције нашега друштва, што ако ће људи да буду примљену у болницу, морају прво да прођу кроз приватне одинације наших примара. Због тога га наш шеф Барбарић и његов асистент Заниновић, људи феудалног менталитета и бирократија

тизма, нису никако волели и због тога су можда једва чекали да му поставе под главу.

Зато је он имао мали број пријатеља и зато му је, можда, увек кад је разговарао, на уснама лебдео онај карактеристичан осмех са оном прокривеном благом иронијом.

Увече смо га ја и Росић потражили, с њим дуго седели и разговарали. Све смо употребили да га одвратимо, али ништа није помогло. Он је сутра отпотовао, поздравивши се с нама двојицом насмејано или узбуђено и бацајући један дуг, дуг поглед на своје одељење.

— Па шта је било тамо с њим?

— Шта је било... зна се, видећете, — а како је деловао, шта је радио, осећао и запажао, ја не могу ништа више рећи него што говоре ова два писма, сем ако ћу да нагађам — Давић их извади из цепа и пружи — њих сам добио од њега, једно отприлике пети дан по доласку, а друго осми.

Јовичић је отворио прво писмо и почeo да чита:

„Ти не можеш ни да замислиш из тих смрдљивих соба и хладних кућерина, како је природа божанствена и чаробна и како се у њој сав, апсолутно сав измениш. Један мали брдски коњић, парип, више црвен него жут, носи ме свакога дана од села до села, а пратилац, Недељко, прича што му пре падне на памет, или пита за све и свашта као какво мало дете. Али та осећања лепоте раскошног маја у природи и занимљива чаврљања сиротог човека нестају као сунце иза облака који изненада потера ветар, када се нађеш пред којим селом, пред кућом овога сељака. Ако си човек ху-

маних осећања и срца, срећан си што их ниси виdeo као ја. Ја сам син села, и то једног сиромашног села, где се живи само од кромпира и коза, али се згражавам када видим под каквим условима живи овде човек. До њега ни најмањи дах цивилизације и културе није дошао, сем жандарма и егзекутора. Замисли само када постоје читава села у којима још нема писмена човека, а да не говорим о другоме: о начину живота у кући, и обради земљишта и неговању стоке, о начину одевања, исхрани и здравственим приликама. Не можеш веровати колико сам видео наследног лусеса! Срећа је само што ова села неће видети око ниједног страног новинара, а да се не би знало у свету за велику нашу срамоту. Просто изгледа немогуће да постоји такав град расцветалог богатства, раскоши и корупције, и овакав сељак најнижег, примитивног живота. — Страшно и болно поређење!

Смртних случајева има доста. Али је право чудо како сваки божji створ не умре у овим кућана на којим нема ниједног прозора, у којима је неподношљив задах и мрак, и у којима и по зидовима миле ваши. Ја се никад ни као човек, ни као лекар, нисам осећао несрећнији него у овим селима. Не ни онда када сам наишао на свога оца где туца камен на колском путу. Свако у мене упире очи као у спасиоца, а ја сам немоћан. Мислим да је сваки лекар несрећан што је лекар када пред собом има болесника који вапије да га спасе, а он му не може помоћи. Безбрoј пута сам проклео онај час када сам себи изабрао пут и рекао да ћу бити човек коме се више верује, и то много више, него што заслужује.

Данас имам да обиђем: Травно, Забрђе и Кутке,

твој
Миле¹

Судија је читao даљe. У другом писму гово-рио је на сличан начин, али се узгред жалио и на спрског лекара да је хладан према њему, да избе-гава свако саветовање и да му је рекао и пребацио како су болнички лекари „градска господа у рука-вицама“, да је све то рекао на његову адресу. На крају, као узгред, завршио је своје излагање: „Не-што ме мало побољева глава и као да имам неко малаксавање од умора, а јутрос сам имао и нешто температуре. Изгледа нека мала ангина.“

Јовичић је затим сложио писма и вратио их Давићу.

— Дакле, добио је пегавац?

— Јесте то је био пегавац... једног петка за-зврјао је телефон, неко је из спрскога места јав-љао да је Миле болестан, да лежи већ скоро два дана, да на махове губи свест и бунца. Можете за-мислити како је то одјекнуло у нашој болници. Сиромах човек, био је толико поносан да није хтео, када је осетио болест, да се врати натраг и у својој болници тражи неге, да не би ко рекао да је као кукавица побегао од дужности. Знали смо да ће тако бити, зато смо га и одвраћали да не иде. Знали смо да ће он тамо сести уз бо-лесника, да ћему скинути кошуљу, да ће спавати у њиховој кући... Видим по изразу лица шта хо-ћете да кажете... Али то није истина... Ви њега не знate... он није друкчи могао бити. Он је био човек који је имао много срца и осећања за та-

кве болесне људе. Ваљда је у свакоме од њих гле-дао свога оца, тог несрћног човека који и сад негде, пошто је изгубио сваку наду и остао узвељен за увек, на оном брдском путу туче и дроби камен, или га у својим колицима расипа по излоканим местима... А најзад морао је ноћу да склони главу под нечији кров.

Ја и Росић смо се једновремено јавили да и-демо по њега. Пошто је било све спремљено, сели смо у ауто хигијенског завода и одјурили пре-плашени и скоро уплакани. Возили смо се пуних пет и по сати. Када стигосмо, казаше нам да горе, код крчмара Јове, лежи у соби. Пред нама је била мршава планинска крчма, неколико климавих сто-лова и букових столица.

— Доктур је болестан, — рече нам газда, — биће и њега болештина ухватила. Био је јутрос код њега и наш господин доктур, завртио је гла-вом и пошао некуд у село. Знате, наш је доктур прави вук, тај вам уме и да изгрди и да измлати ову божју стоку.

Он нас није приметио кад смо ушли у собу. Није се смело оклевати. Дали смо му једну инјек-цију и одмах га сместили у ауто и испружили на носила. На улазу у болницу сачекали су нас многи лекари... Ми смо равнодушни када нам умиру бо-лесници по одељењима, или бар заборавимо брзо на њих, осим ако нас није ко заинтересовао као медицински случај. Али ако нам умире свој, неко близак, неко кога смо волели, и ми постаемо сла-би и осетљиви као остали људи.

Нас неколико његових другова организовали смо се и донели одлуку да стално по двојица де-

журамо и бдимо док не прође криза. Био је врло тежак случај, какав је ретко кад дошао у болницу, али је он био брђанин, горштак, жилав и отпоран, човек који је имао веома јако срце и — ми смо се надали.

Доктор Давић је ту мало прекинуо причање као да је хтео да подухвати дах, очистио је марамицом знојаво чело и опет продужио даље спуштајући глас нешто ниже.

— Давали смо му инјекције камфора, конзултовали се, бдили и дању и ноћу више његовога кревета и пазили и на најмање кретање болести. Међутим, он је све више падао и постајао тежи болесник. Примар Кампус је вртећи главом починио да га жали... Миле је ту на заразном одељењу први пут почeo да служи и одушевио је и њега и колеге и болеснике... Ми лекари не верујемо у судбину, али ово је некако изгледало баш као да је суђено да овај човек заврши онде где је почeo. То је уосталом потврдила и једна часна сетра стоећи сва скрушенa у хришћанској молитви по-дно његове постеље...

Болест је све више освајала, пулс је растао, срце попуштало, температура се била уставила на четрдесет и преко четрдесет, а пеге су се расипале и повећавале као плева. О, драги Јовичићу, како је то страшно бити лекар. Кажем, како је то и бедно и узвишено и очајно у исто време. Да је враг хтео да не будем лекар, сваки би ми други занат донео више душевног мира. Ја сам сто пута познаo ту истину што је несрћни и племенити Мијатовић у писму рекао... Али опростите, ја сам мало скренуо... Наставићу...

Ноћи су биле најтеже, неиздржљиве, и изгледало је као да се он много више мучи и као да му баш тада нешто хоће да ишчупа дах из костура. Тих ноћи смо редовно бдili више њега ја и колегиница Лаушевић, а понеки пут би те несане ноћи провео и Росић. Он је био човек ожењен, имао је децу, жену и мајку, дакле, обавезу и код њих да буде.

Био је четвртак. Небо је било чисто. Око његове постеље гомилало се, испуњавали су собу, понека жена је плакала и јецала. Ми толике смрти гледамо хладно, научнички, посматрамо и проучавамо је као један физички процес и ништа више, али сад смо били збуњени, ошамућени и изгледали смо не као скуп лекара него као гомила сељака, који, гледајући како између њих одлази њихов најмилији, осећају од смрти страшни спиритуални страх. Он је био у агонији, укочио је поглед негде у таваницу, лице му се искривило и згрчило, кажирст на десној руци игра, тресе, — хватало се мозга. Трајало је то сат, сат и по... Свршено је... Свршено је, један млад и користан живот тули се, одлази, нестаје... Али не, наједан-пут поче да попушта, да га пушта то страшно чудовиште и да му се плућа и срце смирују и нормализују. „Живео!“ — ускликнули смо сви у себи — то је свршетак кризе!“ Ја и госпођица Лаушевић нисмо више осећали никакав умор нити су нам падали капци на очи, него смо чекали да га не-свест почне попуштати.

Међутим, када је пала ноћ, њему је опет о-кренуло на горе. Ја и госпођица смо се смењивали, смене биле дуге. Опет ништа... опет агонија...

опет... опет смрт! Чудновато колико може човек понекад да издржи, тврђи је од камена, од границе, од челика! То је била друга потпуно иепроправана ноћ. Био сам већ изнемогао и око један и по, отимајући се од сна који ме обрвавао, лежао сам у соби дежурног лекара на једном канапеу, када је одједанпут улетела колегиница сва уплакана и устресла рукама.

— Ја не могу... не могу... не могу више да гледам... Конац је... крај... свршено!... И док сам ја скочио преко прага она је пала на канапе и зајецала.

Одиста су то били последњи часови, играла му је јабучица, на лицу му се ледило очајање, а онај страшни поглед, поглед који никад ни код једног човека, када је на самрти, нисам видео, поглед који никад нећу заборавити, укочен, мрачан, поглед који никада ни један уметник није ухватио својом кичицом, испуњавао је читаву собу ужасом и страхом неке тајанствене сile. Пулс му је малаксавао, кидао се, губио и опет се јављао, једва жив и приметан. Држао сам му руку и гледао га право у лице... О, колико је то тешко било! Али ви не можете разумети, то не може разумети ни сваки лекар.

Шта да радим?... Ипак морам у томе последњем часу бити лечник. Морам покушати да му срце ојачам. Али зашто? Па он је већ толико тога примио узалуд, кожа му је сва избодена и рањава. Ипак, свеједно, свеједно, морам бити лекар а не пријатељ који ће узалуд јадиковати. Дао сам камфор и онда са сестром Фридом продужио да бдим над њим. Стање се не мења, лице је сmrзнуто и згр-

чено на један исти начин. Али он би већ умро, већ се смирио и починуо да му нисам дао ту инјекцију. Мени дође жао и учини ми се да сам учинио злочин што га тако мучим, што га не пустим да се ослободи овога прљавога и бесмисленога живота. У мени се рађало стотину мисли, стотину комбинација у један мах, али на концу ипак изби онај вечни пратилац човека, онај пратилац што је толико људи спасао и што их је опет исто толико заварао и гурнуо у још теже стање — изби нада, и после пола часа ја сам му дао још једну инјекцију. Тако је прошло и друго и треће и четврто пола часа. Ја сам давао инјекцију за инјекцијом и све више веровао. То срце, то добро срце, само мало да ојача, само колико да прође криза!... И негде, када је напукла ноћ и бледило дана почело да се разлива по врху брегова, њему је било стварно много лакше... О, Боже, па то је срећа!... Живела медицина!... Победили смо! Напред!... И ја сам био срећан, усхићен што сам лекар. Затим сам брзо трчао колегиници и саопштио јој радосну вест.

— Него знate шта — рекох јој на концу — како би било, пошто није спавао читаву недељу, да му дамо једну инјекцију морфијума?

— Не! — скоро завали она.

Али ја сам ипак, са великим страхом, рисковао. Не знам како и зашто, али ме нешто водило напред. Можда инстинкт!

Миле Мијатовић је наскоро блажено заспао, враћало му се нормално дисање, грч на лицу је попуштао, пулс се поправљао. То значи криза је прошла, криза пролази... Живела наука!... Одмах

смо наредили да у читавој болници буде трајан и савршен мир, да се не направи ни један једини шум. И он је спавао два пуна часа, а кад се пробудио, отворио је очи, бацио поглед на нас, јекнуо малаксало и напретао се као да ће нешто да каже.

После мало времена он се опет изгуби и ми смо му дали још једну инјекцију камфора.

Долазио је себи, будио се, побеђивао, па се опет губио, и тонуо. Почињао је да говори, али му се језик заплитао и глас га издавао. Једанпут, када му се вратила свест, његов је поглед пао на мале шупљине, отворе везеног јастука, који се једном ивицом испод његове главе дизао у страну, и он се раскривио и тргнуо да скочи из постеље. Преко прага свести му је тада превалило сазнање страха од гамади. То је била обмана очију, учињило му се да тај гад мили према њему. Али ми смо га дограбили да се не би дизао из постеље и опет га полако наместили, сад већ несвесног. Када се поново пробудио, позвао ме и шапнуо ми:

— Давићу, Давићу, где сам ја ово?

Углавном криза је прошла и он је спасен, само још да не буде каквих последица, да не оглуви, да не остане нем, да не наступи амнезија, да не постане малоумник, или да му не букне у плућима, на чијим је врховима већ почињало да се пали.

— И сигурно је остао лудак; то је тај несрећник са „спомеником“!

— Не.

— Него?

— Умро је трећи дан после тога од запаљења плућа. Знате, природа је јача од свега; по при-

роди болести он је требало и пре да умре, а ми смо га на вештачки начин спасли, али сад... сад... организам је био и сувише сможден, кост и кожа, без и трунке резервене снаге... Пред саму смрт је звао оца, тог уклетог сиромаха, који је, можда, у том моменту још тукао камен на путу и сањао о своме сину доктору, да ће га спasti беде и да ће бити његов понос!

— Па како то? Ја после свега ништа не разумем, јер није могуће да је овај несрећник његов отац, сувише је млад да то буде.

— Није. То је његов брат. Ја сам учинио грешку и нисам вам на време казао да је он имао и једног брата, мало луцкастог, о којему ми је он свега једанпут говорио. И знате шта се десило? У том баш и јесте врхунац бола и свега овога што сте чули. Ми смо удесили и леш послали да га сахране родитељи у свом сеоском гробљу, где нема ништа друго до простих дрвених крстова. Њихов је био пре, њима је и сад припадао. Али када је ковчег спуштен у раку, док су жене врискале и кукале, људи лелекали и тукли се да језа хвата — то је обичај његових земљака — тај луцкасти несрећник скочио је у отворен гроб. Препознао је тада мртвог брата, легао је по сандуку и загрлио га. То је био страшан, болан призор, болнији него сама смрт. Замислите колико је то расплакало и ожалостило људе, колико је то неизмеран бол донело његовим родитељима. Загледао се кроз стакло у мртвачку главу, поћутао неколико, па онда цикнуо и испречио се пред људима. Није никако хтео да допусти да га сахране. Напо-

слетку су силом морали да га извуку и да га однесу кући.

— Заиста је то био болан призор! — прошапута Сретен Јовичић. — А откуда њему тај споменик?

— Чуо је пре три месеца како се сељаци из Закуте — то је његово родно место — договарају да покојном Милу место дрвене крстаче подигну обичан камени споменик, прост сасвим. Чуо је то, па је дошао тај несрећник у град и сваког дана црта и вуче неке неодређене потезе по папиру, израђује споменик брату, и пита, на кога год нађе, да ли је добар...

— А свет се смеје?

— Да, свет се томе лудаку смеје.

Аутомобилска сирена објављивала је да треба путовати. Сретен Јовичић се поздравио без речи са својим пријатељем, среским лекаром, и пошао. Улазећи у аутобус, он је опет ту нашао лудака како показује свој нацрт путницима и пита да ли вреди. А када је мотор кренуо, почeo је сетно и полако — као да је све то он доживео — да прича причу о њему и о његовом споменику. Са-путници су му пажљиво, и полуотворених уста, слушали сваку реч.

Вуци

Урлање косматих торних паса загрме. Модра, зелена варница сину испод копита. Коњ поклекну на тесном путу, рашири ноге и — одржа се.

— Ћи... ћи... вуци те заклали... ћи!

Трже узде љутито, гвожђе удари о младе зубе, зазвеча, и брњаста испружена глава сину од бола и страха навише. Рако Гавран вуче за собом сурог брдског коња. Животиња се преморила, ма-лаксала, спласнули јој изгњечени знојави бокови. Прилази катуну пречцем и хвата доњу страну пре-ма плочану, који се уздиже са старим рачвастим бором на средини одмах, над мрчавом. Горе на катуну појавише се две три црне сенке. Ћуте пред колибама и гледају како иде тешко и лагано и води коња за собом, а касније почеше да вичу на псе и да их умирују. Али вериге непрестано тресу и звече, лавеж се расипа и нагомилава, планина пролама и одјекује. Зна Гавран сваку стопу туда, сваки камен. На њему је детињство и младост провео. Рани дани, зора живота не заборавља се. Копито удара, камен царака, бежи.

— Једва! — рече он када стиже и хукну, за-звижда.

— Далеко? — дочека га Миро.

— Бестрага! — Он мало поћута, окрену се

према катуну као да је хтео да види колико има колиба, а онда пружи узду. — Шта ћемо с њим? Има ли што да му се баци?

— Да га звијер не поједе. Mrцинаст је ђаво.

— Неће. На катуну је слободно. Тешко је ударити овђе. Не дају пси. Спасојев сивац и Јовицина кобилчина сваку ноћ тумарају туда помеђу торова.

Миро је одвео Брњаша да га спреми, а Рако Гавран, мртвав уморан, већ малаксао, седе на гомилу лучевих дуга што су биле сложене пред колибом. Одавно он ту није био. Није заправо никада желео да дође. Ту је тврд и опор живот. Не ма воде, људи морају снег из јама вадити, качкati га и кравити у кориту. Туда је он бос ишао, скакао по сувим иглицама и оштром камену, слушао како громови цепају и бију и како густе и беле магле певају у окупаним врховима борова. Али он на све то сада није могао мислити, није се сећао тих давно одбеглих дана. Његова велика, крупна и угојена фигура црнела се као стари смрекови грм. Пред њим светлуцају врата малих и у тмини изгубљених колиба. Више катуна гори велики преваљени бор. То је старо чобанско искуство: зверад се плаши ватре и бежи од варнице. Ноћ је тек пала и планина се зацрнела као какво страшно првићење. Спустила се, легла, изгубила. Дању са катуна пуца видик, ретко тако велики и диван: до Дурмитора, до Комова, преко Црне Горе, до Ловћена, до равног и као медена тепсија жутог Ђемоска, до црмничких винограда и плавог Скадарског Језера, које изгледа као огromna плоха огледала што се сребрнасто љеска

на сунцу. Сада је ноћ нарасла, згуснула се као тесто и једва се назире силуета планине која се више катуна замахала према небу. Други гребени и површја утонули и изгубили се у ноћ. Спавају снажно и дубоко као цинови. Небо се зажарило, примајло, звезде се сашаптавају и плачу над великим црним шумама. А негде далеко, доле, нише се, мига, светлуца гиздава и сиротињска Подгорица.

Рако Гавран, педесетогодишњак — педесету годину је захватио седам дана пре Ђурђевдана — све то некако види и не види. Он дахће, пригушено стење и чисти зној меком марамицом са широког затиљка и чела. Он се данас заморио као никада. Имао је на путу остати, и он и тај мали коњ, којега је узео под кирију. Цео дан је путовао. Изићи горе није лако. Доле је несносна врућина, сунце пржи, пече. Поред Иванбегове солане још теже ивице. Стране се завиле у пелину, у драчу, у црклој и тврдој трави. Камен, само камен, свуда камен, излизан, ногљав, оштар, љут. Козја постопица. Пење се, миче, пентра. Сунце ожегло, узаврео мозак, жеђ стегла грло, мирише камен, пуца, распада се. Ђикавци из живица, из зановети, и церика заграјали, страсно, неуморно, и зврндају. Коњ канти, увија се, овда онда несигурно стане и посрне. На тесним пролазима застаје, пружа ногу, пипа копитом, тражи свесно и опрезно да стане. Не зна се: или је боље јахати или ићи. Тежак и пун, понекад и иде, али стално држи у рукама марамицу, чисти зној и хлади се. Пење се каменом, пење све више, све даље, у небо. Прошао је и своје родно несрећно место. Куће пусте, ма-

ле, слепиле се на плочама, више рудињастих брањевина, у хладу кошћела. Тек када се попео из над превоја, прошао иза две голе главице и ушао жућкастом постопицом у букве, осетио је дах пла- нине и свежина га је мало окрепила. Била је страшна патња за његове године и још више за његову тежину. Зато он тако сад ухка, дахће, зато држи своја дебела и крупна колена и не може да се сећа својих младих дана.

— Је... је... си ли све вечерас доћерао? — скоро застења он када се Миро врати.

— Јесам.

— Бројиш ли сваки дан?

— Редовно.

— И увече и ујутро?

— Увијек.

Рако ућута, протре колена, посаже главу и занесе се нечим.

— Јеси ли могао јахати?... На Ждријелу и уз Стоца се људи морају скинути, — рече Миро и приђе ближе.

Рако Гавран је дисао дубоко. Мирис борова је у њему гасио јару што је сакупио тог дана. Он није ништа одговарао. Није чуо или му се учинило да је глупо о оном што се зна давати ма какво објашњење.

Миро је био млад, двадесет осма година, али је изгледао много старији. Био је мршав и пре- плануо као сви планинци. Лице је имао широко и на њему су биле урезане неколике боре тешкога живота. Увукao се у широки кожни капут, покрио пола поцепаног одела, и на босим ногама закопчао и чврсто свезао старе али још добре гу-

мене ципеле. Он је осетио увреду у том ћутању. Није знао шта да уради: да ли да упита још што или да се повуче. Решавао се да седне, али некако и без своје воље, због погођене сујете поће и увуче се у малу колибу.

— Дошао је онај пас! — рече он пола за себе а пола за жену. — Шта ћу с њим? Нисам се надао. Ко зна зашто је он изишао! Може свега да буде.

Мара није одговарала. Дисала је тешко и за- сопљено.

Миро стисну врат у рамена, приђе огњу и седе. Загледа се у букове цепанице око којих су лизали оштри, црвени језици. А затим упали велику шипку лучка, масног и руменог као сува говедина, и забоде под великим плочом на средини зида колибе. Очи су му биле крупне, зенице светле, шириле се. Почињао је да се подаје опорој и тврдој мисли.

— Домаћине!... Хеј, домаћине! — задрхта промукли глас напољу.

Миро скочи, промрмља неку псовку и извуче се пограбачке кроз ниска тесна врата.

— Е-е-е!

— Тако дочекујеш госта? Оставио си ме са- ма и пошао код жене. Хм, можда оваквог мусафира ниси очекивао, а?

— Није — брани се он. — Морао сам да подложим ватру.

— Гуд-бај... Тенк-ју! — понови Рако Гавран своје омиљене узречице. — Зар тако! А је је пла- нинка? То је женино: ватра, вода, преслица, да опере и окрпи.

— Болесна је.

— Како на овој здравини болесна! Јес', јес, знам ја то: има жена које болују читави вијек. Сваког дана држе повезану главу, а овамо су црвене као шип и лацкају језиком као камењарке. Хм, — те жене имају добре мужеве.

— Она је болесна.

— Вјерујем ја, што је правдаш. Ал' и могла је изаћи да се упита са мном, ред је, неки ђевер сам јој, а чује лијепо да сам дошао и да ту сједим већ сат. Па и да није то, планинка је, а планинка дочекује госте са млијеком и грушавином. Хм, хм... тенк-ју... она неће ни унутра да ме позове... да опере језик макар... Право кажу: соја си се дохватио.

— Она лежи! — процеди Миро и осети како га нешто стеже у грлу. „Хуљо“, у себи је мислио и савлађивао гнев.

— Легла је тако у заранке?

— Лежи она већ десет дана.

— Десет! — мало као да се зачуди стари Гавран.

— Да.

— Рђаво си се оженио, Миро! Каже свако да си се рђаво оженио! — рече он неким гласом као да га жали.

— Јесам. Видим. Али шта могу. — Мара је слушала све.

— Шта можеш? Ништа. Говорила су ти браћа да се не хваташ Ловчевића, а ти се полакомио да добијеш краву и два рала земље. Добро је имати имање, али боље жену. Добра, ваљана и по-

штена жена, то је кућа, то је темељ. Стари нијесу гријешили у томе.

Миро је ћутао. Те речи баш су га погодиле. Сасуо му је истину у лице. Кајао се одавно што се њоме оженио. Рачунао је да се малко окопирка и колико толико оживи и помоли главу из сиротиње. Стара, глупа времена су прошла. Али сви његови су га страшно напали: „Дали су ти то уз њу, само да је утрапе, да је макну са пријеклада, да им сиједе не плете. Ђе ти очи и памет бише! Није то овца или коза. У Црној Гори људи зазиру од пустиње, није срећна, кажу, а још нико није видео да се уз ђевојку, ако има рода и гласа, даје што, осим њено рухо. Касније — убедили су га више него што је уствари било — уверио се да је стварно погрешио и да је Мара тупава, лена, заваљена, да јој је нарав просто страшна, да не вољи да говори, ни с ким, неће ником да назове бoga, да помогне и прискочи. Изгледа или малоумна или да мрзи живот. Због тога ју је почeo занемаривати. Пред другим није признавао (али је то било свакоме јасно и разговетно), а њој је већ после десет месеци отворено говорио: како се он замакао онога дана када се њоме оженио. Када би се најутио на њу, викао би, тукао је, а она је у њега само гледала, ћутала, или плакала. Изгледало је као да она не разуме довољно тежину и значење тих речи. Уствари, она је трпела и осећала како јој се душа распада и постаје као каљави, расточени и разваљени сеоски пут када њиме пролазе тешка кола. Прикривено је мрзео и жеleo да се нешто деси и да га ослободи ње. Али откако је легла, откако је гледао такву, он јој

ниједну рђаву реч није рекао. Напротив, свршава сав посао, за себе и за њу: чува овце, пази краву, доноси кожјачу, вади снег из јама. Увече би му нека од жена с катуна помогла да среди браве. Пре-брдио би их на стругу и затворио. Тада би ушао у колибу и са женом проговорио неколико речи, нудећи је да нешто узме и да се заложи. Преко целог дана она је остајала сама. Понекад би само навратила која жена ако су биле на катуну. Он је скакао и мучио се за овцама планином свакога дана: шикао их, тражио, скупљао и викао с времена на време да одагна и преплаши дивину. Али он је скоро по цео дан мислио на њу. Наизменично, жалио је, осећао да је он кривац, да је према њој суров, неправедан, и да га на махове савест гризе и мучи, или, опет, будило се оно старо и потајно је желео да се реши ње и да умре. Тада би он размишљао о својој будућности, о томе како би се отиснуо у свет и тражио срећу као што је трајио тај његов стричевић чији је он сада најамник и ништа више. То би му у души растеривало тмину, уносило мало ведрине и наде. С таквим мислима и осећањем скаче он дивљом планином и гледа у велике и блиставе ведрине како се смеју над бескрајним тамним шумама.

— А шта јој је, велиш?

— У њој је мртво дијете.

— Шалиш се?

— Не. Могла би умиријети. У овој пустинији чојек је беспомоћан.

— Тја!

Рако устаде тромо и, као разглavlјен, навијајући се тамо-амо, стиште се колико је могао и је-

два се увуче у колибу. Мало даље од ватре, у ћошку, Мара је лежала на кревету направљеном од букових дасака и ситног јеловог грања. Поред главе пламсао је луч, и излучивао јак оштар мирис и црни густи дим који се повијао према њој. Жена је лежала на леђима. Преко ње је некакав стари вунени покривач, пожутео и нагорео. Изгледа као да је пласт сена или какав букови балван покрiven. Глава јој је поцрнела и подадула, заклопљене очи и стиснута уста. Било је тешко у њу погледати, изазивала је гађење и сажаљење.

— Шта си на њу навалио толике хаљине? — рече Рако када дође до њене постеље и загледа се у лице које је некако језиво самртнички треперило поред светlostи.

— Нису то хаљине — прокашља се Миро и стаде ниже ногу своје жене. — То је она отекла, сва, до прси. Да простиш, не може се виђети.

Рако се стресе и ухвати га неко чудно неугодно осећање.

— А има ли болове?

— Сада не. А прије... прије... ух, нисам је могао више слушати.

— Хм!... Слабо!... Нека умре... За тебе би била срећа... Био би свој.

Те речи су биле као врело олово. Миро заћута и погледа пред себе, а несрећна жена стегну вилице, зашкрипа здравим и пуним зубима и отрену главу у страну, према зиду. Јекнула је очајно, изнемогло. Њу је нешто дубоко у души заболело. Звук тих страшних речи био је крвав нож

у рукама убице. Она је била немоћна и није ништа друго могла.

Њих двојица остадоше још неколико тренутака тако, а онда опет изиђоше напоље и седоше на лучеве дуге. Нису говорили. Планина се будила. Негде у тору се чуло звоно на предводнику. Рако је нешто мислио, а Миро је нејасно наслушкивао и очекивао да чује ту мисао. Био је немиран, плашио се.

— Па шта ћемо сад? — рече дебели Гавран после неколико времена и подиже главу.

— Шта? — дочека Миро и грозничава језа га обли свега.

— Ја сам дошао да дам цевап овцама. Треба сјутра да их ћерамо на Језеро. Погријешио сам што их одмах нисам смјестио негђе тамо. У овим доњим планинама је мршава пашија, а кад окрене суша, као овог љета, стока има да крепа од жеђе. Онда и дивина, опада свакога дана по једна. Наћи ћемо два човјека да ти помогну.

— А жена?... Шта ћу са женом?... Видио си каква је... 'Оће да умре.

— Ти јој не можеш помоћи, па био ту или не. Неко ће је с катуна припазити, а поручићемо њенима доље. Мајка ће јој сигурно одмах изаћи, а кад умре, доћи ће и браћа. Сахраниће је. Шта би јој и могао друго?

— Не може то тако.

— Него?!

— Не може никако како ти мислиш.

— Зашто?

— Ја не могу оставити жену. Не би било поштено. Каква је да је, моја је.

— Тенк-ју... Хм, не можеш оставити жену! Како сам ја моју остављао. Сви ви не можете оставити жене! Конак хода не можете од њих поћи! Нема међу вама ниједан прегалац. Нико неће да се отисне у свијет. Липсајте на овоме камену. Погледајте какви сте! Не личите на људе. Тхе. Жена! Ћеџа! Кућа? Све то веже! Лијепо, — нисам друго ни очекивао од тебе! — Онда ћу ја наћи некога другог.

— Не може ни то.

— Како.. како? — повиси Рако мало глас и изиђе из своје мирноће којом је досад говорио.

— Не дам овце!

— Шта?!... Силеција!... Овце су моје!... А закон?... Хе, хе, хе!

— Јес', мал је твој — плану Миро и пружи руке напред кроз мрак — али одговори на погодбу! Погодбу изврши... прво њу... а мој рад и моје муке не можеш платити. Чувао сам цијело љето триста овца и двјеста јагњади. Ја и моја жена. Тукли смо голим животом камен и дрво. И... и... ено... шта је било! — Он пружи руку ка колиби. — Видио си је.

— Нисам ја изјаловио твоју жену!

— Јеси! Ти си је убио! Чувала је твоју трговину... твој цеп! Овца ти је била запала у гредама. Хтела је да ти је спасе, да је продаш, да на њој зарадиш, а камен се од других овца одрonio и њу у трбух... буп! Ено горе тамо на оном точилу! Да, једна твоја овца стаје више него моја жена. И сад 'оћеш то! 'Оћеш да нас нагрдиш, да нам га одмјериш са шаке на лакат, да се свијет

смије!... Нећеш!... Нећеш, стари курјаче!... Знамо се!

— Полако... полако, младићу, не жести се. Платио сам ја све — Рако је сад опет говорио мирно и тихо. — Прије ће бити да си ти мене појео него ја тебе. Откуда ја тебе могу појести?! Ја тебе могу за трице купити. Јесам ли ти дао брашна и соли колико ти је требало? Јесам ли ти дао тај капут и ципеле, нове, америчанке? Јесам ли те поштено обукао? Јесам ли ти двапут купио цукра и кафе? Све сам то дао, а нисам морао осим брашна и соли ништа. А што ти ниси умио да чуваш оно што сам ти повјерио, нисам ја крив. Ево, видиш, ти си некакве дуге и бесмислице тесао и вадио љетос, а овце остављао саме у планини. Паре се лако не стијечу. Поред тога нисам крив што цијене падају. Ја сам на штету већ за седам хиљада.

— И ти би се заклео на то?

— Бих.

— Немој тако — рече Миро спуштеним и умиреним гласом. — Кажи по души, по срећи: јесмо ли уговорили, када си купио овце, да ја чувам, а ти да дајеш што треба, па када их продамо, ти да узмеш главницу, а добит да подијелимо као браћа? Је ли тако?

— Јес', па?

— Па сад 'оћеш...

— Да спасим да не пропадне све.

— Није. Како да пропадне! 'Оћеш ти да је и ово Америка.

— Ја 'оћу само поштено. 'Оћу као чојек. Љуцки. Увијек сам радио љуцки и поштено. Ја ни-

кога нисам изио и опљачкао. Што имам, све сам поштено стекао. Нека каже и један мајчин син да је друкчије, да му пљунем у брке. Да... да пљунећм!

— А шта си радио са мном?

— Само поштено... брацки!

— Како си продао вуну? Казао си ми једно, а друго је било. Трговао си сам, а ја сам са женом чувао. Вјеровао сам ти. Осим тога цицијао си и шкrtарио. Плашио си се да те не закинем. Ниси дао да муземо и купимо скоруп и сир. Нек даје јагњад, рекао си, нека се направе за пазар. У њих ћемо наћи сав тај новац. Па сам ја сто седамдесеторо тих јагњади са оним мртвиком, који није могао ноге вући, преко жедне и гладне Црне Горе — пропала се — у Котор. Тамо си их продао. Погађао си се исто тако као и за вуну да ја не чујем. Продао си их по сто динара, с главе на главу, а мени си казао седамдесет и пет. Плашио си се да ти не знам рачуне.

— Зашто? Истину сам ти казао. Био сам на штету: трошкови су ме коштали, јагњад су од пута помршала, а извоз у Италију је изненада обустављен и цијена ситној стоци је преконоћ пала, док су јагњад била на путу.

— Ха, ха, ха! — засмејао се Миро. — Избирикао си се, научио си школу добру. Мислиш ти да ја не видим како то радиш, да сам глуп, да не знам како си ручак за мене плаћао десет динара, а урачунавао га осамнест. Преварио си ме, хуљо, жену си ми...

— Шта?

— Убио.

— Ја?! — Рако стави руку на прса. — Ја?

— Ти... Твој новац... Твоја лакомштина... Ено каква је... страх је погледати... Али ти си хуља, свак каже. Ти би мајци сису огризао и продао за новац. — Миро је опет падао у ватру.

— Лијепо си ме дочекао, као брата, хвала! — рече Рако још мирније иако је у њему кипело. — То је благодарност. Буди магарац и учини своме добро па ће ти се овим вратити. Што сам радио, то сам и дочекао. Могао сам ја другога наћи, па да је срећан, да ми љуби руке. Али, ка будала, рекох: рођаци смо, наши очеви су били браћа, дај да га помогнем, оженио се, да му купим па нек чува, нек пази и рве се као за своје, пашће му ту нека пара. А ти као да је то Алајбеговина, као да ја имам милионе, мануо овце кроз планину па нек једу вуци и хајдуци. Већ двадесет нема.

— Нема тринаест.

— Не знам, ја их нисам бројио. Можда нема и више од двадесет.

— Тринаест, више ни папка. Пребројићеш.

— А зар је то мало? Колико сам за то дао пару, јах!

— Планина једе и људе а не стоку... А моја жена?... А наше муке?

— Сви се мучимо на свој начин. Сви морамо умријети: неко у планини, него у граду, неко на мору. Судбина. То је љуцко то што кажеш. Када би срачунали право, ти би имао мени да надокнадиш. Није шала тринаест брава! Али ја нећу, боже сачувай, нек ћаво носи и то. Пребићемо, нек буде то за твоје чобанство.

Нећу ја да се људи ругају и смију, род смо: Гавран ти, Гавран ја — браћа.

— Јес', Гаврани... Гаврани!... Али ја кукам, умирем... не могу да се извијем из свога гнијезда, а ти си прокрилатио, злослутно гачеш висина-ма и доље међу ситним и беспомоћним тражиш стрвину... Ти си љешинар... Мене гулиш... Видиш да ми је смрт у кући и не узмичеш. 'Оћеш мој живот... моју крв!

— Ништа ја нећу. Ја само не могу пуштати да ми пропану брави. То је све што имам. Ја их морам сјутра или прекосјутра најдаље пребацити одавде, а ти: воља остани, воља ти иди, па како буде.

— Оћеш да ћераш?

— Морам... ћаво све однесе.

— Не... не дам!

— Тенк-ју... Ко тебе пита!

— Хуљо!... Скоте!... Миро скочи и улеће у колибу. Жена болно и дugo јекну.

— Ћерaj!... 'Ајд ћерaj! — викну он када се врати и показа пушку. — Покушај!.. 'Ајд!

Миро је викао, претио, псовао, идући лево и десно. Рака је ухватио страх. Тресу му се руке. Ђути. Несвесно пипа ланац на прсима, прелази златне гумулице као бројанице. Нешто би ипак хтео да рече, осећа велику и неодољиву потребу да се одбрани, али му недостају речи, издају га присебност и мисао. Окреће да ко с катуна избије и спасе га (а они тамо стоје у мраку, невидљиви, и смеју се). То никако није предвидео. На ту могућност није мислио када је јутрос пошао у планину. Ачинило му се да је све прорачунао добро, да ни-

једне празнице нема у његовом плану, којега је већ упола извео. Тако смишљено је он радио и у Америци. То је била његова животна способност. Јутрос је био весео, самозадовољан, окрочио је малога парипа као ала и одјездио пут сивих брда и високих планина. А сада ето изгубио се и у ненадном страху и магновењу тражи самога себе. После се ипак све смири. Миро баци пушку у колибу и седе на плочу под коритом на којему се белила груда снега што је донео у први сумрак када је овце пригонио. Рако се будио, мисао му је оживљавала. Био је свестан да је његова лукавост и вештина прхнула пред силом као ноћна птица и да га је оставила бедна и кукањна. Негде у мрчави крикну и отласи се буљина, и више катуна, у врховима стarih борова, лагано зајеча. Миро је ћутао, стишавао гнев, кајао се што је тако плануо и букнуо, правдајући се пред самим собом: да није више могао да издржи и да се то одавно у њему купи. Рако се исправио, пошао је три корака и зауставио се. Ставио је руке у цепове и подигао главу. Кроз меку, баршунасту дубоку и тајанствену планинску ноћ, он је својим великим широким ноздрвама осећао мирис оваца, мирис јаму же и торова, мирис камена и борова, коприва, папрати и смрека. Да, то је он некада и пре осећао, када је скакао црних, босих ногу туда и купао своје детињство у сиротињи и лепоти планина. Али то враћање унатраг није могло да потпуно изиђе из круга његових мисли, и он поче да претура по својој памети како да се испетља из тога. Да је близу град, знао би он већ шта би радио, а овако то је планина и један такав хајдук као што је

тај његов рођак, тај стричевић, разагнате и луде памети, диваљ и неваљао, просто насиљнички угушује његову памет и прети чак да га убије. Далеко је планина од закона, далеко је од власти. Ипак се мора снаћи, мора наћи пукотине и кроз њих се измигољити. Као што вода навире свуда и проналази најскривеније процепе и рачве, да избије из земље, тако мора и његова мисао наћи канале и отворе. Тхе, и опаснији су с њим игру губили. Али опет најбоље је полако. Он мора бити миран, нарочито миран. То је најбољи начин, најуспешније средство да се противник победи. Уосталом, друкчије не би могло ни бити, јер што би значило сипати уље на ватру. Овако ће га ипак саломити, преварити, обманути неким обећањем. Главно је да он овце ишчупа, а касније ће све бити лако, и колико се буде више копрџао и жестио, он ће му се слађе смејати. А ако му досади, и ако буде требало, умириће га он лако и без по муке и наћи му други стан.

— Тешко је теби, Миро, видим ја — рече он прилазећи му и смејући се лукаво. — Жена је друг, и мушкарац не може без ње. Невоља је да си љут и тако тврдоглав. Али, брате, ни мени није добро. Ето, овакав какав сам, цркао сам данас као кријес уз оне стране, па сам страшно уморан и љут, и био сам зато мало нагао и неодмјерен пре ма теби. Оставимо то све ноћас, сјутра ће дан бити паметнији, па, хвала Богу, нек све пропадне, нек ћаво однесе, ми морамо остати браћа. Него... има ли штогод да се једе?

— Има; млијека и сира — рече Миро сасвим лагано.

— Није то рђаво. То је најздравија храна. Али... овај... тенк-ју... закољи ноћас једно јагње. Истина, касно је, али ће се сачекати.

— Да закољем?

— Да.

Раговор се водио као да ништа није било. Миро је најзад узео нож и пошао према тору, а Рако се понова вратио и сео на мале лучеве дуге.

Пред њим више катуна назирали су се грбави обриси џиновске планинске силуете. Касније му се отео поглед устрани. Подгорица се дубоко кроз мрак никала и светлуцала. Изгледала је као огромни комад неба бачен у помрчину. Та слика за моменат врати га у близку прошлост. Ноћу је он гледао са морске пучине много таквих градова. Пролазио је поред њих баш некако тако далеко. То су били његови дани падања и уздизања, пут у бољи данашњи живот. Али он се брзо вратио себи и стварности и стално је дубио и проширивао своју мисао. Било је дубоко у ноћи, Мали и Велики Медвед закрочили према средини неба, а сазвежје, сада много јасније и гушће, засветлело сјајно бледом светлошћу, ујатило се, утићило, спустило, над великим црном површином, када се пренуо и изишао из чаробне мреже својих мисли, које су му често живот чиниле тако лепим и тако узвишеним. Миро је пред њим поставио једну широку даску, која је служила као трпеза, пуну куваног меса, читаво мало брдо које се пуши.

— Гуд-бај! — рече он и мало се попримакну.

— Сједи! Дан је паметнији од будаласте ноћи.

— Хвала!

— Шта хвала? Сједи, щуда ће оволико месо! — рече стари Гавран жвађући, гласно мљецкајући велики и масни залогај. — Баш је слатко... Узми! Ћа!

— Не једем месо.

— Откад? — упита Рако зачуђено и опет на гура пуха уста.

— Одавно.

— Ти.. Ти... гољо... знам те... На Божић се не омрси!... Појео би ти сваког дана шиљег када би ко давао... Е, брате, ово је да човек прсте поједе! 'Ајд, 'ајд, посагни се... сједи!

— Нећу.

— Што нећеш? — дигну Рако главу држећи у обема рукама по комад младог и добро куваног меса.

— Нећу твоје ништа!

— Будало!

— Кусај ту!

— Ја ћу кусати, али ћеш и ти платити ово као и ја, па јео или не!

— Скоте, ждери!

— Заклали смо га да га заједно поједемо.

— Лажеш!

— Једи!... Једи, 'ајвану, грињо! Слатко је. Сисанче. Тхе, што ти латини умију... што знају... Гуд-бај!

Миро седе даље, засрне се у мраку, и поче да слуша прождрљиво мљацкање и гутање. Чинило му се као да чује свог Гарова како халапљиво хвата залогаје.

Планина се пробудила и живела својим пуним животом. Травни и меки делови пресвлачили су

танане зелене хаљине. Срне су по њима пасле и играле, својим чистим беличастим губицама купиле росу, њушиле и лизале солила и пропињале се витким и замамним телом уз мирне и поносне срндаће који високо и достојанствено држе главе. У косама и литицама дивокозе се веру. Дивљи прчеви фркну ноздрвама и борбено бију ногама. Лисице скочу, трче камењарима и пропланцима, и веверице циче и криве се грицкајући шишарке и скочући као омађијана и нечастива створења по гранама старих крстатах борова. Вук изашао из дубине мрчаве. Прикрада се, вреба. Потрчи, стане, слегне се и потрбушке иде. Лежи и чека. Опет неколико корака потрчи напред. Опет стане и слегне се на земљу као стари искусни лопов. Дугачка њушка страсно мига, снажна чељуст напола отворена, а два ока као два угарка горе, крваво и жедно горе. Ноћ тече, јури, прелива се. У тору затресе угич. Пси скочише, зајећа, загрме. Неко искочи из колибе, потрча према катуну: А, а — а!... Зељо... Зељо!... А пус' оста, а — а!... Прас!... Прас!... Пуцањ се проломи, планина прихвати и одјекну. Пси још више заурлаше и јурнуше ка мрчави преко старог катуништа. Глас се губио, кидао, умирао. Опет се црни букови тмине ваљају.

У колиби Миро покушава да заспи. Али како? Мисао врти као сврдло, порива душу и одроњава. С једне стране је жена на иверу гроба, с друге он, Рако, хрче и спава пред колибом као топ (није хтео унутра да уђе) и сигурно сања како да му подвали и да га очерупа. Осећање да је то тако и да је он међу њима, сувише је јако. То је његов

круг живота, круг патње, који се затвара и стиска око њега, све ближе, све јаче, који га гуши... дави. Из даљине допире некакав глас. Он ослушкује, познаје га. То је глас његових сељака који су му говорили још одавно, у почетку: „Миро! причуј се, Миро! Превариће тај Рако Бога, светог Василију, а не тебе. Превариће те као друге... Да није варао и отимао, не би имао данас толико!... Причуј се!“ — И, ето, те речи хоће да се обистине: на њему, на његовој кожи, лукави, масни и самозадовољни Гавран хоће да заради паре. Тај његов рођак, откако је пошао у свет, пипну пару, чуо њено шуштање и звек, осетио први и други успех, постао је звер, ненасита, безобзирна, која не поштује ништа што је људско.

Жена је неколико пута зајечала. Био је језив и самртнички глас. Пропарао је као муња кроз његову пробуђену и усијану свест. Он осети неку дубоку грижу савести, осети да му се душа цепа као трула крпа и да немоћно сагорева у неким мутним и тминавим понорима као листићи папира. Из тога сагоревања, из тога пламена рађа се нешто ново и непознато, страшно и неукротиво. Мржња клија, расте, постаје бујица, махнита набујала река, неодољива, која све руши, обара, све носи. Он више не може да издржи, не може више слободно да мисли и расуђује. Отвара очи: пред њим више није мрак него нешто црвено и љигаво, црвено бескрајно. И њему се чини као да у себи осећа једнога другог человека, и да га тај човек нука и непрестано тера на дело, на крв, на злочин, да у њему виче страшно и непрестано: „Не дај! Не дај!“ Мрсиле су се и ковитлале ми-

сли, дотицале врхове гора, облетале литице и планине, зарањале у урвине, у поноре, у мрак. Ето, ето он, осећа дивљу и лудачку снагу, пред њом постаје мали, ситан, немоћан. Устаје брзо, хвата секиру иза врата и излази пред колибу.

На дугама и ситним љускама спава Рако као преклан, хрче, тешко дише због угојености. Миро стаде више главе, загледа се у црну смесу пред собом, рашири ноге, заuze чврст став и диже секиру увис, размахну. Смерио је право у чело. Планина је дисала, звезде и врхови гора су се сашантавали. Свест.. бела, плава, усијана... као муња за време непогоде. Ужас злочина зину као несавладљива провалија. Блеснуше видици у непознато, секира се полако спусти, рука клону. Миро се врати опет у колибу и леже на даску.

Рако, међутим, спава чврсто, блажено. Сања он ко зна по који пут то исто. Опет је у затвору. Опет је осумњичен као убица. Опет га судија пушта на слободу. Шта сад? Куда? Како да почне живот? Где? Мисли он, пита се. У Котору је. Пролази једном уском и забаченом улицом и улази у некакву малу и прљаву кафанду. Бркати газда мига очима: „Слушајте — шапуће он и окреће се да га ко не чује — ја сам противни... зелени... ја сам побјегао из затвора, ја бих у... у... у Италију.“ „Може, може!“ одговара дебљушкасти црвени човечуљак и смеши се. Даје му нешто, учи га, објашњава, тапка по рамену и поверљиво прича. Ноћ је. Рако се искрада из града и иде преко брда. Стоји на обали, мало подрхтава пред њим бесконачна црна пучина мора, тајanstvena, пуна страха и слутњи, а позади Ловћен као огроман не-

надмашан цин упро у небо. Бескрајна самотна ноћ. А сад? Сад треба радити што му је рекао мали, весели крчмар. Он упали једну ракету и баци. Чека... ослушкује... пази... Ништа... Упали другу. Опет нема. Опет нико... Најзад баци и трећу, последњу. Већ дрхти. Нема... нема... „Тхе, морам чекати другу ноћ! Тхе!“ Али гле... гле, на пучини се нешто црни... мало... ситно. Ето га, нараста, прилази. „Колико вас има?“ шапуће нечији глас из чамца. — Ја, сам ја! — одговара он... Сунце је орејало у Италији, а касније, после осам месеци, нашао се у Америци. Имао је исправе, и све. О, како је та Америка глупа и паметна земља. Како је златна! хеј! Цео тај живот смелости, прегнућа, тајних и скривених радњи, убиства, пљачке, лажи, расклапа се и развија брзо као филм. Слике су пуне, јасне, верне и живе. То виђење је силно. Он га никада тако не би могао сагледати и испричати када је будан и свестан... На концу Рако се пипа по цеповима, смеши се и враћа натраг. Под ногама му опет онај несрћни црногорски камен, али он сада по њему иде сигурно, исправио се, подигао главу, пипа доларе и гледа куђу у граду. Свет зна да има паре и у Америци иметак, али он не признаје, брани се. Затрпава књижицу са „ћековима“ и скрива под кошуљом. За њу не сме нико знати, она мора остати тајна исто тако као што је тајна и то како је зарадио и обогатио се. „Тенк-ју! Тенк-ју! виче он — треба још! Да, још!“ И он тргује, смишља, комбинује. На овцама се може зарадити. Купити у пролеће двеста, триста, планина ће их исхранити и угојити, а у јесен продати вуну, шиљеге, овце. Одиста се ту може зарадити...

Ћи, ћи! ћи! ћићићи! — чује он како ћикавци страшно бију и тресу задњицама. Зној врца. Корак по корак, полако, напред, стално напред, као да се пење у небо.

Сунчани слапови као снажни пљусци кише падали су на модро зелене шуме када се пробудио. Овце су биле изишле из торине, просуле се преко катуна и предводници већ увалили низ стрмину Липовог Дола. Разрогачио је очи. Изненадио се. Синоћ је он рачунао да их преброји и да се сам увери колико је опало и колико је планина појела.

Тога дана је Рако Гавран још више наговарао свог рођака. Убеђивао га да је платио пашу, да га тамо очекују, да ће стока страшно омршавити, да ће штетовати све, покушавао разним начинима, превртао је и мењао методе: молио је, позивао се на сродство и једну крв, претио, тумачио закон, говорио о полицији, о суду, о робији.

— Букагије ћу ја теби... жандаре... закон! Закукаћеш ти мајци! Упамтићеш ко сам. Ти немаш стида, немаш поштења! Хајдуче!

— Ха — ха — ха! Знам, рођаче, знам... Ти имаш закон... а ја... ја планину... босу ногу... камен... Ја не могу бити добар као ти... не!... Ја сам хајдук... пљачкаш... живот то хоће... овај црни живот... А ти... ти си велика хуља, велика поган, ти си већи нитков него мој Гаров... Ти би мајци сису... Би... би... брацка црнокопице!

Рако Гавран није проговорио више ништа. Вратио се натраг. Био је љут као гладан курјак. Кројио је нове планове и освету: Миро мора запи-

штати, мора, као миш у ватри. Мора, него шта... У овој земљи има закона!

Пред Миром се међутим преливало крдо. Столину грла је блејало. Ишао је полако и мислио.

— Шта сад? Онај уљез ће знати како ће ми завртети вратом. Може. Прегазио је он преко многих... Али неће, не дам се... не дам се... Треба звијер изненадити... треба му показати... Фи-фи-ззз!... Фи-фи-ззз! — звизну он преко два прста... А, Гаро, Гаро! — Пас потрча напред, црно прамење диже се и отскочи. Два чактара пуцају, планина одлеже, јечи. Стадо се комеша, бели; улази у мрчаву, урања, губи се...

У уторак су људи изишли из села и однели Мару. Носили су је пола ноћи и пола дана. Било их је десетак. Редом су подметали гола и нажуљена рамена под носила. Жена је бла покривена. Јечала је. Кад би нога клизнула с камена и носила се затресла, јаук је био тежак, дуг. Жеђ је стезала и сушила грло, зној врцао. Црна и мршава лица су се мастила. Била су сетна... замишљена. А пролазници су застајали, гледали за носилима, грозили се, стресали као у грозници и брзо обарали поглед.

Било је прошло подне када су врлетима и жутим, угрејаним постопицама сашли доле. У низини је кувало. Свет се повукао у куће, у хлад воћака и поред реке. Сунце је жегло, јара дрхтала. Сива пелинаста и драчева брда су сагоревала. Камен је био врућ... врућ као црепуља. Ауто је чекао, бректао. Мора се журити у болницу, у други град.

— Је-е-е... ооој! — потмуло и задављено зајеча Мара када је сместише унутра.

— Ђу, ћути, Бог ти мајку убио, ово је град!
Остаћеш за уклин, за спрдњу! неваљалице!

Миро, гологлав, узвртео се, ушепртљио. Обилази око аута. Иде час с једне час с друге стране.

— Улази! — рече неко. — Нема више чекања.
Видиш...

— Не — не! — дигну он руку поред шофера и пребаци кожни капут преко рамена. — Чекај...
причекај! — А онда брзо отрча иза првог ћошка. Људи су се запрепостили. Они нису разумели ни-ти знали шта хоће и куда. За њих је било схватљиво само то: отпутовати, одмах отпутовати, један часак не изгубити, јурити.

Миро међутим зави улицом на десно и, пошто размину неколико врата, ускочи у једну нову и лепу кућу са плавим прозорима. Ишао је ходником брзо, као да бежи, као да га гоне. Отворио је једна врата. Ништа. Празна. Отворио друга. Ни-кога. Онда јурну на трећа. Просто улете. Али се неочекивано заустави на среде собе. Близу прозора седео је човек у наслоњачи и дремао. Једна муха му је била на темену и трљала задње ноге. Он се трже кад лушише врата. Зину од изненађења, зачуђено испитивачки управи поглед својих малих зелених и лукавих очију.

— Гле... Ти!... Откуд ти?!

Миро се још више збуни, поцрвене, замуца
му реч у грлу и два пута се помаче с места.

— Какво добро, а? Што си се смрзао! Говори!
Пази ти њега. А код своје куће пушку, хоће да у-
бије... Јуначина!

— Можеш!... Можеш!

— Шта? Реци. У планини ниси кукавица!
— Овце су остале на катуну!

— А, тако! — раскревељи се Рако подругљи-
во, полако се диже и победоносно примаче. —
Жандари, а?... Дошли!... Жаце... Жаце! Хи-хи-хи!

— Не, — рече Миро прибрајући се. — Сни-
јели смо ону несрећницу. Помогли су људи.

— Хи-хи-хи! Ти и твоја жена! Pi, ћубре!
Смрад!

Миро стисну песницу. Поцрвене. У души му
букну и прекипе. Очи су му биле крвате и неиспа-
ване, на лицу, испод јагодица, играли су нервозно
мишићи. Скочити и задавити га, ухватити за ја-
бучицу, угушити. Да, то. Само то. Тако се с њим
обрачунати. Тако подмирити. Скиде капут с раме-
на, баци га у страну, тресну њиме о под и пљуну.

— Pi! Pi! Нећу твоје. То мирише на љуцку
кужу. Скидао си је коме си могао. Топлио си се
и повијао у њој. Pi!

— Ха-ха-ха! — насмеја се старији Гавран пре-
зиво, са висине, свестан своје надмоћности.

Миро диже руку. Рако се трже, устукну ко-
рак назад. Али ипак у младом човеку нагло по-
беди мир и присети се.

— Видиш — рече прибрано — имах забора-
вити!

— Шта?

— Вуци су поклали овце.

— Ву-ци! — викну Рако као рањен. Побледе
нагло, ослони се на столицу до које се био изма-
као и изгубљено избечи очи у мршаво и опаљено
планинско лице. — А кад? Кад? Говори!

— Прекјуче... истог дана кад си пошао, — смешио се Миро пакосно и задовољно гледајући.

— Колико? Реци... брзо, брзо! Ах, ће своју пасју поганску главу не изгуби прије!...

— Тридесет... двадесет великих и десет малих.

— Ууу... Лажеш! Лажеш!

Миро се сасвим задовољно наслеђа и поглед му преко Рака, који је загњурио главу у руке и тресао се, сасвим случајно паде на велику икону св. Ђорђа, што је висила у ћошку, више беле и чисте постеље, са лепим сребрним кандилом и са гранчицом сувог зимзелена. Човек се силно мучио.

— Лажеш, лопове, лажеш! — раздра се као рањен лав, исправи се и затресе рукама увис. — Овце... моје овце!

— Овце су слободне... чујеш, слободне су! — смејао се Миро и завртао исцепане рукаве своје кошуље.

— Жандарми!... Жандарми!... Хајдук!... У помоћ! — Рако се као луд затетура по соби. Викао је, млатио рукама. У собу ускочише жена и две кћери, поспане, престрављене. Погомилале су се и збуниле. Миро је неопажено изашао.

Рако Гавран наједанпут, као да се трже из очаја, застаде, умири се, искриви главу и погледа укосо, горе. Пред њим сину ново виђење, сазнање праве истине. Колашински трговци су летос обилазили и планине, ишли од катуна до катуна, куповали стоку и терали је за Солун и Грчку. То је био још тежи удар. Провали се у њему мрачни понор, и, не могавши да издржи, он се сручи поред наслоњаче, паде на колена и зари лице у се-

дало. Поново се губио... још више, још јаче. Дрхтао је, тресао се. Испрекидано је бунцао.

— Овце... овце ми врати... моје овце... лопове... лопове... јах!... Вуци... А-а-а, — зарежа — Вуци... то... то!

Жене и кћери су стојале више њега, сагињали се, држале га, звале. А кад ништа није помогло — мислећи да је полудео — закукаше и излетеше преко врата. Улица — као да изби пожар брзо букну и свет радознао и изненађен навали, закрчи простор и змумла пред вратима и прозорима.

... А тамо, на другој страни, мотор истрча, забректа, јурну некуда из града. Јурну брзо, брже... лудачки. Однесе њега, Мира, и његову полумртву жену. Однесе напред ј... низвесност.

Љуша

У недељу увече, кад је кућа Фимина била пушна, уђе трапаво Војин Марков. Прекорачи праг, одбаци и пободе штап у страну, рашири ноге, забаци главу, узе став глумца на позорници, иако он није знао уопште шта је то позорница ни глумац, и подиже глас више него обично.

— Мир!... Мир!... Доносим вам откровење!

— Шта!

— Шта?... Чекајте само!

— Бррр!...

— Ишао сам у лов прије кишне и, шта мисли-
те, мјесто зеца...

— Уловио си магарца!

— Не, него Јова.

— Ће... ће? — повикаше неки нестрпљиво, а
Фима диже угарак који је била узела да приложи,
и, готова да се насмеје, окрену главу да чује од-
говор.

— У Мрђанима! — прихватише други.

— Не. У Копиту!... Код Љуше! — објави Војин победоносно и привуче ногу до ноге.

Седничари су имали чудан израз лица. Прво су заћутали, а онда се затресли од смеха и Фима замахну угарком, из којега се осуше варнице и запуцкеташе.

— Ја — продужи Војин даље — улећех са ке-
ровима у хан да се склоним од пљуска, кад тамо,
имам што виђети, Јово и Љуша сами! Стисли се
у један ћошак, примакли једно другоме главе. О-
на му се нешто расквоцала и тобоже као да плаче,
а он, хуља једна... ха, ха, ха... ухватио рукама
више колјена, па држи и замлијечи очима. Топи
се као...

— Ха, ха, ха! пљусну смех, нечији високи
кикот се пропе као лук над свима здравим гласо-
вима.

— Ухватили смо га, сто му његових... али смо
га, признајте, ухватили на добро мјесто.

— Код Љуше?

— На поштено мјесто!

— Касно је стигао, делија!

— Ха, ха ха!... Ха, ха, ха!

— Пи!... Пи!... Острвио се... Пи! Тамо?! — ре-
че Фима више за себе и угарком поново процара
ватру.

Фима је жена у годинама, малешна, али крута
и издржљива. Чело јој је било чврсто и неизра-
зито, очи зелене и ситне, лице кратко, широко ис-
преплетено широким црвеним жилицама, а усне
танке иувеле. Кад иде или ради, некако креше,
читаво јој тело оживи. А она је радила много,
радила непрестано и неуморно још откако јој је
пре двадесет година муж пошао у Америку и о-
ставио јој четворо ситне деце, која га познају
само по емаљираним сликама што сада висе на
чађавом зиду.

Њена кућа била је насред Липника и у њу
су долазили и лети и зими да седе по некој нави-

ци, по којој се у тој кући седело од старина. Зато је та кућа била као неко јавно збориште младежки и докоњака читавог Липника. Али једном неко, сасвим случајно, примети да је Јово ретко долазио и да га у последње време баш никако нема. Тада то тек паде у очи и осталима и почеше да разбијају главе и траже узрок. Пре је увек он био ту, галамио је много, својим бубњавим гласом заштакавао све и смејао се. Сада се, међутим, некуда губи, просто се искраде из куће, која је сасвим близу Фимиње, и избегава сусрет са којим било од тих седничара. То је био разлог што се у Липнику створило уверење да он иде у Mrђане и да му је Ружа завртела главу...

Ружа је била из танког и нејаког братства Цивића, из којега никада није искочио отресит и разборит човек. Свако је веровао да су се ти људи изродили и зазирали су да се с њима пријатеље, јер су се побојавали за свој род. Они су живели сиромашно, скоро бедно, и мушкирци, убијени злом, стварно су изгледали такви. Међу њима је у том губљењу и опадању био најизразитији Ружин отац, Малиша, за којега је свако знао да се опија и да хоће да украде, па чак и онда када на својим колима кирија за мале трговчиће. Напротив, баш као неким чудом, девојке у Цивића су врло лепе, напредне и изгледају расне. Али када дођу у двадесет пету или се удају и имају прво дете, просто спласну и покажу свој сој. По карактеру — било је свакоме познато — биле су намигуше и момци су се увек вртели око њих и ишли у њихов крај. Говорило се: како неке од њих мали и млађи трговчићи у граду уводе у своје

тезге и подруме и како отуда „тамо оне“ излазе окорубане и зајапурене.

Ружа је тек прешла осамнаесту годину. Свако је говорио да је шесна, права лепотица, и да је штета, па чак и грехота, што није рођена у неком другом и бољем братству. Тада би могла можда да бира и неког школованог кућића, а овако ће бити само сладак залогај многих, и ништа више. Она је била наочита и стасита девојка, ни мршава ни дебела, него онако таман лепо — ливадаста. Глава јој је доста мала, чело ведро и озарено, очи плаве, крупне и насмејане, лице румено, грло пуначко и бело, а дојке набрекле и отскочиле напред, кукови обли и мало разведені. Снага, једрина и младост избијали су из читавог њеног стаса.

Јова су одавно задиркивали због ње. Говорили су му како га је поздравила, како се распитивала за њега, како се окретала према његовој кући када је ишла у град. Наравно, то је било све у шали, јер су знали — а и он сам није крио — да око ње обиграва, да није равнодушан, да осећа неку жудњу и да често пође у Mrђане. У тој шали терали су га да се ожени њоме и онда су се младићи редом нудили: за девера, за војводу, за барјактара. Али сада када га није било више међу њима, и када су његова крстарења постала тајanstvena, они су више него веровали: да је он по цео дан тамо код Руже и да је пред њеном лепотом изгубио главу. И колико су се смејали томе, толико су опет зебли да он збиља не учини лудост и да се не ожни од братства Цивића, јер то би била срамота за Ђурђиће, а и та девојка мо-

гла би бити клица која би изродила несоје, она-
кве какви су њени у роду.

Јово је био млад, између двадесет пете и двадесет осме, имао је витак и висок стас: косу је носио велику и зачешљану уназад, облачио се полуваршки, носио је ципеле, а некада је стављао и кравату, правећи се нешто више него остали момци у Липнику. Када је говорио, глас му је бубоњио а речи су летеле бесмислено једна за другом. Био је лакомислен и помало ћуркаст, онако исто као и мајка. На седницима су се на рачун тога шалили, нарочито га дирао Мићун, човек иначе већ од тридесет девет година, који је имао неколико деце, необично лако схватао живот и увек волео да се нађе у друштву младића од двадесет година. Он је и измислио да Јово није могао научити како ћуран мисли и шта магарац осећа када се у илинском месецу сунча, па је због тога побегао с часа, напустио школу, трећи разред гимназије, а када је кући дошао, казао је: да га је професор отворио „из публике“. Али упркос свему томе, Јово је имао меку душу и могао је бити или бескрајно нежан и болећив према слабом и несрећном, или као рис љут и дрзак према противнику. Ишао је из крајности у крајност.

Мајка, Гора, била је већ жена стара, мршава, алапача и брљива, која никада у животу није озбиљно и својски мислила, него је прилазила стварима и пословима онако како би јој за трен у глави синула прва одлука. Сем ње, Јово је имао још сестру, удату за Ненада Кузмића, досељеника, који је направио кућицу тамо иза села, онде где почињу лугови и где с јесени гурбети разапињу

своје черге. Други му нису били живи, ни отац, ни браћа, а рођеног стрица и стричевића није имао. Кућа је, што оно кажу, била спала на њега.

А та његова кућа, која се у ужем братству звала Вишевића, по деду или прадеду, била је даље него у племену позната по јунаштву и поносу и због несрће која се свалила на њу за време рата.

Отац Алекса вратио се, истина, из рата и преживео је ропство, али изнурен и истрошен, а поред тога болесати још од задуве, брзо је умро. Имао је већ ћелаву главу, беле бркове и белу влас на прсима. Од патња и болести биле су му очи избуљене као даждевњаку, а када би се закашљао, не би могао да се поврати за читаво пола сата. Он је поред Јова који је, када је рат букнуо, био шврћа и пеленгаћа, имао је још два сина. Сретена, старијега, и Момчила, млађега. Обојицу њих ратна олуја је однела и Алекса је за њима просто цркавао, иако се пред људима држао по старом горштачком обичају и говорио да су били рођени за то.

На Јову то, напротив, није оставило великих последица. Размишљајући о томе, он је некада жалио што му нису браћа живи, а други пут био би опет равнодушан, можда и осетио негде дубоко малу потајну радост што је он једини, што су у њега упрте све очи, што људи морају њему да се обраћају и што, на концу, неће морати да се парча и дели и иначе мало имање, које је остало иза оца Алексе.

Војин је, међутим, казао истину и његове речи су учиниле прави обрт у догађају и — изазвале неочекивано изненађење.

Љуша је била „чувена“ девојка. Судећи по њеном здравом организму и по њеном држању и понашању, она се родила негде на селу а задевојчила у неком граду. Није се знало одакле је. Она није никада хтела да каже ако би је неко питао, али њен нагласак био је нека мешавина херцеговачко-далматинског, а понекад, и то сасвим ретко и једва осетно, имао је у себи призвук и умекшавање дубровачког и сплитског говора. По самим њеним речима, она је још давно изгубила нагласак свога роднога краја и не сећа се више звука речи и боје гласа на огњишту својих родитеља. Та мешавина је природна последица тога што је она, откако је дошла још као дете са села у град, била у многим местима, прво као служавка у приватним кућама, а затим у кафанама и разним локалима као девојка која има да послужи госте и да их забави, ако баш то устреба. И у свим местима она је ткала велики роман свога живота који тка безброј других девојака у малим и великим градовима „на опште задовољство публике и газде“.

Када је Љуша дошла у Копито, одједанпут се чуло за њу на све стране, као да је пукао топ, и у Копиту су почели да се виђају не само сељаци (који су долазили из радозналости) и грађани, него и нека непозната господа са стране, по свој прилици људи који су и пре њу познавали или који су за њу чули. Они који су је тих првих дана видели у хану, говорили су како она баш није нека нарочита лепота и како својом појавом више одаје сељанку него варошанку, али како стварно има неки чудан и замамљив поглед, некако лен,

заморен, болан и мек у исто време, и како тим погледом осваја мушкарце да полуде пред њом и да, касније, свуда тврде да има тело савршено, као риба, као зорна младица у бистрим и пенушијим планинским водама.

Копито је мало место, свега од неколико кућа, није чак ни село. Налази се на западном делу града, негде на почетку четвртог километра, у осоју, баш онде где почиње да се диже и вијуга пут брдима, у подножју велике планине, чији хребат изгледа седласт као грба какаве циновске камиле. Пре неколико година у то местанце дошао је Њуко Американац, из неког забитог градића Боке Которске. Тада дебели шаљивчина увидео је да би ту, отварајући мало кафане и нешто трговине са дуваном, кафом и петролеумом, могао лепо радити с брђанима и камењарцима. Али када је подигао кућу и отворио радњу, њему дође на памет „американска идеја“ — како је он у шали говорио — и поче добављати лепе девојке да му служе госте, онако како се то ради и у градовима. И отада је Копито мало оживело и људи, горштачи, опаљени и здраве крви, нису морали за све ситнице ићи у град.

Али откада дође Љуша, Копито постаде чувено и Њуко поче одлично да ради и зарађује. Сваки млађи човек, када клисне из камена и пође у град или када се враћа натраг кући, сврати да се одмори, да попије кафу или ракију и да своју срамежљиву страст и врелу горштачу крв разголица са неколико пожудних погледа којима обгрли и помилује облине Љушине. Ниједна кола нису туда прошла што нису најкраће застала и

изручила путнике. Из града су долазили пијани млађи са песмом, са свирком, недељом или неким другим даном, и ту пијанчили и ломили чаше за очи и младост Љушину. Било је случајева, и то не баш тако ретко, када су и отменија господа из града правила излете. Ожењени људи су то радили врло опрезно и смишљено. Долазили би обично ноћу, аутомобилом, напили се као врањ, саштавали се с девојком и, пошто би платили Њуку више него је износио прави рачун, посадили би Љушу у ауту и с њом одјурили некуд напред, у брда, не примећујући како су вртоглави окрети на окукама, како мотор брекће, и како се светлост рефлектора ломи каменим странама и лицима и тајanstвено бежи и нестаје као каква светла, разбијена и поцепана летећа сенка. А колико се било прочуло, најбоље сведочи то, што редовно свакога месеца, усрд бела дана, какав ауто, пун пијаних и распиштољених мужева, из једног од два суседна града пролети кроз варошицу Д. као да уопште не постоји, и зауставља се тамо пред Њуковим ханом, на чијим би вратима обично стојала Љуша, држала руке у цеповима црне кецеље и смешила се на госте.

То оргијање и та јурњава били су срамна са-
бласт за становнике Копита, па и за читав крај.
Они су сматрали да је та жена повредила њихово
поштење и њихов глас и да је присуство срамота
за њихов камен који је по сто пута окупан и пре-
ливен осећањима чојства. Зато се они једнога да-
на договорише како да отерају Љушу и да томе А-
мериканцу затворе радњу. Али када се изрећаше
неколико мишљења, у којима је било и горчине

и потсмеха према Њуку, Мираш Сандић, који је до тог времна гледао из прикрајка, ћутао и пуштио, испречи се пред том скоро донесеном одлуком:

— Не може то тако, људи! На силу не смијемо ништа, јер закон то не да. Ето и начелник каткада уврати да кресне двије и поглади, и њему не пада на памет да нешто тако учини. Па, ако ћемо право, она стрвина, онај Њуко је крив за то, а не она. На концу њихови послови се нас ништа не тичу, нису нама ни род ни помози Бог; није нам Љуша ни снаха, ни жена. А тај хан није заправо у Копиту, него по страни. Размислите мало, људи, и пуштите нека вода тече куд је текла.

Људи се на концу одадоше разлогу, сложи-
ше се с њиме и донесоше одлуку: да хан Њука
Американца не улази у састав Копита и да их се
ништа не тиче што се тамо дешава.

Али и тај ветар живота у Копиту ускоро ма-
лакса и сам од себе престаде. Љуша постаде изно-
шена хаљина коју више нико неће да прихвати и
пригрне. Била је фетка, презрена, заборављена.

Баш тада када се то дешавало и када се Њу-
ко дао на трагање за другом „американском иде-
јом“, почeo је Јово долазити у хан и са Љушом
говорити, са зебњом и неким страхом, мучећи се
да одбрани речи од осећања, понекада срамежљи-
вих, које хоће својом силином да га угуше и затра-
пају. Један део имања Ђурђића простирао се испод
самог Копита. Тамо су они имали њиве, лива-
де и стаје, у којима су, када су бόља времена би-
ла, држали ситну стоку. Јовове ливаде и баштине
били су негде у средини. Било их је лако познати

озго, из брда, јер је с једне стране вијорио својим величастим лишћем омањи густиш високих јова, аоко камене сувомеђе згуснули су се шипци, смокве и шљиве с лозама. Обилазећи тај део имања, он се једнога дана решио да пође у Копито, у хан код Љуше. После тога навраћао је још неколико пута, и у размаку времена, али касније учеста, док напослетку није то прешло у навику, у свакодневну потребу. Видети Љушу, разговарати с њом, било је питање сваког дана за њега.

Тог дана је падала киша: ударала је страшна олуја, севало је, грмело. Град је неким местима, с ону страну реке, утукао винограде и њиве, а кукурузи су се свуда навили и готово свуда полегли по земљи. Невреме је владало над читавим током реке и људи су се од страха крстили и молили Бога да им не уништи летину. Али примицање те буре — која се не памти у ово доба године — Љуша и Јово не би осетили, да, батом и широко, не уђе Војин у хан и да један кер не залаја два пута с прага. Они су одиста били сами и може се рећи сигурно да то није био први њихов састанак и разговор. Али, по свој прилици, Љуша никада није била тако нежна и искрена, нити је икада иком отворила врата на својој души да у њој сагледа велики бол и велику несрећу једног младог живота. Она се Јову исповедала, говорила је о себи, о својој прошлости, на живот јој се гадило и на људе је с мржњом пљувала. Причала је како су је они сви од реда држали као какву ствар, као хаљину или бурму која се овда онда свиди и понесе док мерак не утрне.

— А сви су они — причала му она — од ме-

не тражили да будем онаква како су они хтјели, да будем какви су они сами. — Зато је у томе животу изгубила себе и остала као нека гомила гадних жеља и навика свих тих људи што су је се дотакли. — Ја зnam што се о мени говори и што сам ја за тај народ. — Али то њу није толико болело, колико то што је дошла до сазнања да су јој ти људи убили душу, да су јој згазили, под ноге бацали карактер пре него се родио и да су у накнаду за то давали обилатим прегрштима свога и на тај начин је потпуно онеспособили да буде жена, мајка, домаћица. А у свом говору, у својим речима носила је безброй туђих трептаја и није знала какав јој био рођени глас и језик куће у којој се родила. — Ох, ја желим, ја дивље желим да будем оно што нисам и што нећу бити... Јер, ја, разумијеш, не бих могла поћи за једног поштеног човјека и кад би хтио. У мени се пробудила савјест и осјећање поштења, и не бих могла и имала снаге да његово име застрем својом прошлоЛију. — Она се кроз цео живот осећала несрћна и близнула би у плач када су ти сладострасници били сити и остављали је да буде сама и своја.

Љуша је плакала и причала даље, а небо се мргодило, облаци постајали тешки, оловни и у себи носили тучу за винограде и берићет, кишу, за модре и класасте кукурузе.

Били су обрани кукурузи, сазрели ораси и почњали су казани да пеку кад неко провуче кроз уши села како ће Јово да се ожени Љушом. На скупу, код Фиме, о томе се неколико пута говорило, прво са сумњом и смехом, а касније са увере-

њем и негодовањем. А када то сазнаше и старији Ђурђићи, Липник се опет несвесно показа у крљуштима старог горштачког живота. Њихова судјета је била тиме погођена и они су решили да то спрече и сачувaju чистоту куће Вишевића и читавог братства Ђурђића. Зато њих неколицина, споразумно, дођоше Гори једнога дана, док је Јово био у Копиту.

— Море, онај твој приспјенак 'оће да се жењи, чујемо! — рекоше они чим седоше.

— Да се жењи?! — зачуди се Гора. — Па нек му буде срећна! — подиже она мараму на глави. — А ко то каже?

— Свако. Изгледа да је он свршио ствар.

— Мало ми је чудно. Ја сам мајка и ја бих морала прва знати... Дај Боже, да му буде талично... Ја бих то у жељи дочекала... Да вам право кажем, наговарала сам га неколико пута да потражи какво добро чељаде, нешто што би одговарало и нама, да пази и на ћевојку и на пријатеље. Кажем, приспио је, а ето некако и кућа дошла на танко! — Гора ту уздахну и мало као да затресе главом.

— Јес', тако је, — прихвати Зелен. — Али да је њега Бог дао од начина и призора, он би дошао код којега од нас и рекао: 'Оћу да се ожени! 'Ајте ми тражите ту и ту ћевојку, у Катића, у Јовића, у Рамића. То ће бити пријатељи, а ћевојка се мени свиђа... Али он... он...

— Шта! — трже се Гора. — Није, чоче, ништа срамотно учинио?

— Ни поштено! — додаде Филип.

— Није наумио да се ожени код Цивића, није толико памет изгубио? — скрши она руке и хукну.

— Хм!... Цивићи! — Цивићи су људи, перјанице и дика при томе!

— Јао!... Забога, шта је? Казујте, кумим вас, казујте! — Гора стиште колена седећи на троношцу, уви смежуравим уснама и поправи велику црну ресату мараму на глави. — Одавно ме сјења да ће он нешто рђаво учинити и да ће оца и браћу осрамотити. Јаој мени несрћници, да је и он с њима пошао, остао би барем образ и име!

— Тако ми рачунамо, — прихвати Зрно мирним старачким гласом и потеже два дима из чибукса. — Велимо, рођаци смо, Ђурђићи, а Ђурђићима досад нико није могао шта ружно рећи, нији су и пред ким обарали поглед. Ако смо сиромаси, а никад нисмо били, ако немамо каквих главара и учењака, али смо бар поштени били. Међу нама се рачунало: што је срамота једноме, срамота је свима, па велимо, дужни смо један другоме да чувамо образ и част. Тако су радили наши очеви, тако треба и ми да радимо. Да је покојни Алекса жив, он би тог приспјенка научио памети, а онако, кажемо, ти си женска глава, немоћна, стара, па треба да те посавјетујемо и помогнемо, јер је он тврдоглав, задрт, и чини му се да је посркао сву памет. Али таква је данашња младеж сва. Не знају они: не познају живот и људе, они који немају искуства, ако не свога, а оно баг туђега. Треба то да пресијечемо док је вријеме да нам се други братственици не смију и да не кажу: гле,

како се изродише и каквим путем ударише Ђурђићи!

— Хвала, хвала! — уздахну жена и мало се придиже у знак поштовања и благодарности.

— Шта хвала! Наше је заједничко зло и добро. Не можемо пустити да нас срамота пред људима тако гризе.

— Али ви не рекосте шта је он?...

— Иде у Копито.

— Па у Копиту су добри људи, није то забога ништа страшно. Зекићи не би били пријатељи од којих би се стијели. С њима се и покојни Алекса добро држао.

— Какви Зекићи! — прихвати Горчин поново. — Он иде у хан. Он 'оће ону чувену... знаш, не могу име да јој поменем.

— Шта?! — врисну Гора и задрхта јој брада, а сузе грунуше. — Шта кажете, људи, за славу свету!

— Она га је, кажу, обратила, дала му неку траву или неког ћавола. Такве женске могу да набаве од доктора све. Прича се свуда, и у Липнику и у граду, и у племену, да ће да се ожени њоме... А ти знаш... У наше куће такве нису могле ући.

Старци су заћутали и, држећи ногу преко ноге, дубоко се замислили. Гора је пала главом међу колена, стисла је мршавим дугим рукама и затресла се сва од очајног и горког плача. То је тако потрајало неко време, па када један петао зајупа крилима на врата и некако рапаво, дебело и отегнуто запева, људи прекинуше тишину и почеше сваки са своје стране да је теше. Изражава-

јући наду да ће се све добро свршити, старци су давали мудре савете и учили Гору шта да му каже и како да с њим разговара, па да га мало и благо укори браћом и гласовитим именом Вишевића.

— Неће он бити једини међу нама такав, — говорили су они излазећи из куће и остављајући жену мало утешену.

Увече, када је Јово дошао, Гора се неколико пута решавала да с њим отпочне разговор, али увек, када би погледала у њега и почела да отвара уста, нешто би јој у дубини душе задрхтало, стегло је за срце, укочило вилице и она би осетила да је неспособна да ма што изусти. Сем тога она се бојала да неће умети почети и извести ствар, и у томе страху чинило јој се да је памет издаје, да у њеној глави не може сада ни једна читава мисаостати. Увредиће га, пропашће ствар, то је сигурно, и његова зла и пркосна ћуд одвешће га у инат. Ипак, после таквог мучења, она се обрати њему, меко, сileћи се да сачува природан тон и боју гласа.

— Сине, — поче она најзад одиста мало неспретно — ја тебе једнога имам! Вишевићи су сви погинули и помрли осим тебе, и...

— Па шта хоћеш тиме! Јесам ли ја томе крив? — прекиде је он набусито.

— Не, сине, не. Него хоћу да ти кажем: да ми је срце искидано. Није лако губити синове и не знати им за мрамор.

— То ти мени нешто приговараш?

— Сачувай Боже! 'Оћу само да ти напоменем да си ти сад старјешина и да ти имаш да пазиш

како ће се добар глас наше куће сачувати. А то је тешко, за то су главе давали сви твоји стари

— Ја нисам ништа рђаво учинио.

— Не знам... али, ето, причају на сва уста како ти сваког дана идеш у Копито и како 'оћеш да се ожениш оном... — Гора јој не помену име него мало застаде, па, дижући поглед и упирући га у свога сина, продужи, не више са снебивањем већ са извесном одлучношћу: — А ја велим, откуд то мој Јово! Не би он то учинио и осрамотио све своје, да би га стало..

Јово напрши чело. Упре неки таман поглед у лице старице, на којему су играле и трепериле сенке пламена. Тако остале колико да припали цигарету, па затим прште у смех.

— Приче су то, мајко, приче!... Пусте приче!

— Приче... и ја кажем! — понови старица сва усхићена, задржавајући се једва да не загрли сина и да му се од неке велике среће не исплаче на рамену.

— А ко то каже? — упита младић после маља ћутања играјући се нервозно цигаретом у рукама.

— Пе, ето, говоре... говоре сви — збуни се и замуда жена... — А... а... а данас су долазили Гораш, Зрно и Зелен.

— Долазили?!... Они?!... А што?

— Кажу... ето... Ђурђићи смо сви, рођаци... а ти си дијете, неразуман још и пијан од крви и младости... Кажу, да те посавјетују... да треба да чуваш част и углед куће и братства...

— Шта! — плану Јово и сав се зацрвне у лицу од љутине... — Нисам ја више балавац!... Знам

ја шта радим... и ако ми буде воља... ако ми буде драго, ја ћу је довести, нећу питати никога... Сваки свој посао!... Ко ставља прст међу туђа врата, може остати без њега... Боље да они поведу бриге о својим синовима и кћерима!...

Он је и даље говорио и праскао. Мајка га је гледала, прво збуњено и изненађено, затим молећиво. Очи су јој биле пуне, само да проспу сузе, а згрчене усне су јој се мицале од узбуђења и потреса и чекале да он заврши па да проговори нешто и ублажи срџбу свога детета.

— Ако осрамотим кога, осрамотићу себе... Ово је вријеме када свако лично носи своја дјела и одговара за њих... и то је добро и право... Ја не могу осрамотити ни тебе, ни покојног оца, ни браћу... а њих... њих... шта су ми они да се о мени тако... О лажи... старачке, подле лажи!... Нек дођу мени... нек мени рекну!..

Кад је престао, није чекао да Гора што каже, већ је ђипио са столице, зграбио штап и искочио преко врата. Ипак, излазећи, чуо је како је старица нешто проговорила, нешто поменула као „мајчино млијеко“, како је некога проклела и заплакала, скоро зајаукала.

Те ноћи више се није вратио кући, а у селу нико није знао: је ли био у граду или у хану код Љуше.

Два дана иза тога он се срео са Горашем и Зеленом, и када су му они очински пришли и покушали да држе старачке предике о чојству куће Вишевића, помињући му оца и деду, како су били бирани племеници, он их је пресекао и развикао се на њих:

— Јесте ли ми ви оцеви или стричеви? Који сте ви то ћаво да се толико бринете о мени?

— Полако, дијте, не жести се! — рекли су они. — Што је ружно није лијепо, што је срамотно не може бити поштено, а срамота једнога — срамота је цијелога братства Ђурђића.

— Друга су времена сад: нису више ваша. Сад свако за себе лично одговара, за своју главу, за свој живот, за свој рад, за своје поштење. Ако то нисте знали, упамтите! Ја вам забрањујем да ми ви кројите судбину и да пратите куда ћу поћи и шта ћу чинити.

— Разабери се мало, дијете, крв ти је...

— Разабран сам ја... и знам добро колико сте губави и илави били и према моме оцу.

— Младићу!

— Ко вам је дао то право! Срамота!... Ако ми буде воља, довешћу је колико сутра. Ја се женим за себе а не за вас, а ако се бојите за рђав глас братства, ви га промијените, зовите се како хоћете. И шта, ја сам Вишевић, а ви... ви будите и даље Ђурђићи, стара крља без жила!

— Чујеш ти, младићу! — заурла Гораш, већ љут.

— Не! — диже он штап горе. — Не и не! — и срдито прође мимо њих.

Због настраности Јовове у Липнику је било расположење као да је лежао у лесу мртав какав одабрани младић. Код Фиме се више није чула граја седничара, а сви Ђурђићи осећали су, изгледа, као да их је псето угризло за образ. Старица непрестано плаче, моли се Богу, заветује му се,

погађа се с њим, само да јој спасе дете и да не упрља кућу Вишевића; проклиње Љушу љуто, проклиње јој и утробу мајчину, где се зачела, и моли Богородицу да је пре убије него што прекорачи праг њене куће. Од невоље је ишла код врачаре, потајно, да нико не зна, и тражила да дигне чини са њенога сина. А једанпут не могавши више издржати, реши се да пође сама Љуши, да скине пред њу мараму, да клекне и на колена и да је моли да остави Јова и да оде некуд, некуд куд било. Само да више није ту у Копиту, у хану где он може доћи. Прокрала се била кроз село и прошла кроз лугове, али када је стигла код стаје и према себи у брду угледала како се бели хан, обамрле су јој ноге и она није имала више снаге да учини ни један једини корак.

Јово, међутим, нешто што му је Љуша размекшала душу, а нешто због ината који су изазвали у њему, јер он друкчији није могао бити, — ишао је редовно свакога дана у Копито и остајао до мрака тамо. А кад му неко рече, и то баш у хану, бајаги у поверењу, како су неки Ђурђићи пре два дана ишли у град и молили полицију да се Љуша протера, он те исте вечери узе њу за руку и донёде кући.

Гора се изгребала по лицу, закукала и зајецала грозно, али пригушено. Љуша је ћутала и гледала збуњено очајну старицу, а када ова подними руке и почне да нароче своја два сина, да помиње биране људе из куће Вишевића и срамоту која се наткрилила над њеним слеменом, она се реши да се тог трена врати натраг. Међутим, то се није десило. Јово ју је силом задржао. Десило

се нешто друго: старица је побегла својој кћери, Јели. Тамо су били већ давно заспали. Али када су је видели и дознали у чему је ствар, закукала је и млада жена и њена ћерка. Сиромах Ненад Кузмић имао је муке те ноћи да умири жене и да их задржи да не јурну луде, ван себе, кроз село, и не узбуде Ђурђиће.

Ујутро се у Липнику знало све и било је некако жалосно и тужно, нигде се није чуо ни један глас, ни један зов, ни један смех и разговор. Фимина кућа је нарочито изгледала суморна и давала утисак празнога гроба. Чељад су ретко излазила напоље, а ако је ко и прошао кроз село, ћутао је као да је нем и окретао се два или три пута на кућу Јовову, која је била мирна и ћутљива, као да у њој никог није било.

Тог истог дана Љуша је изишла из куће у обор, испред кога су се према селу и према колском путу и чесми ширили гранати дудови, и посматрала куће од камена, покривене сивом ћерамидом. Пратила је погледом бојажљиво и неприметно, како промичу људи и деца, како жене, пристојно и полуѓрађански обучене, иду са сићевима на воду и како понеки ауто пролети путем према граду. Затим је прешла у воћњак, стала у један кут под сплет лоза и преко великог плота посматрала ливаде и баштине, читав тај лепи и равни простор који се пружа према реци. Ђутала је, гледала и упијала својим крупним очима куће, дрвеће, зграде, воћњаке и сву околину Липника коју је могла одатле видети. Ко зна шта је она тада мислила! Можда је доцаравала детињство, село у којему се родила, кућу очеву, родитеље, све, све,

што сад лебди само у измаглици сећања. Можда је мислила на хан. А можда и на то: како има кућу, своју кућу, воћњаке, баштине и њиве, како сада има име, како јој се живот пресвукao из лажи и понижења у истину и уздизање, како је она некада морала, због свог сиромаштва, као многе девојке њенога краја, да иде из куће свога оца у град, да служи. И она је — видело се по лицу које се ведрило и зарило неким блаженством — била неизмерно радосна и срећна. У њој се рађао нов живот, пуцали светли видици и нада се просипала као водоскоци. Сада се она вратила у фамилију, сада она није више Љуша око које се трешти, пева, виче, пије. Она је сад жена, домаћица. Спасена је.

Неочекивано се врати натраг, зграби метлу, омете и дотера кућу у ред, почисти обор, засука рукаве и даде се на рад.

Гора се вратила после три дана. Љуша је срећла лепо, понизно као псето, пала је пред њом на колена и обгрлила јој ноге.

— Смиљуј се, мајко! Опрости!... Опрости! — викала је она и преклињала плачући.

Старици се смешкало срце, али свеједно, у њој је било нешто јаче од нежности и сажаљења, нешто круто и заповедничко. Сваког дана изгледала је као да се враћа с гробља. Често би је сада слушали како у бреговима поред реке нариче своје изгинуле синове. Понеко би јој тада прилазио, тешио је и разговарао. Али најчешће је седела код куће, стидећи се да изиђе ма куда, и у известним тренуцима јасно је осећала како у њој нешто умире и како јој односи живот.

Љуша и Јово су се најзад венчали. Кум је био Њуко Американац. То је потпуно изменило дух Липника. Село је постало тихо и потуљено, људи и жене иду мирно за својим послом, разговарају тихо, смичу раменима и избегавају да се сретну са људима из другог братства. Нико више није хтео да приђе Јововој кући, нико да му пређе преко баштине, нико отворено и гласно да му помене име. Заскакали су и обилазили. На путу, када би се сусрели, окретали су од њега главу, а када би Љуша пошла на воду, водарицама се гадило на оно где је она додирнула руком и прале су чесму иза ње. Пљували су за њом, називали је најгорим именом. Понекад је све то она чула, ишла мирно и гледала пред себе, а када би дошла кући, сакрила би се негде и плакала верујући да ће умрети од понижења и од увреда.

Липник је живео на једној страни заједно и братственички, а Љуша и Јово на другој усамљено и потиштено, радили су, ишли на баштину, свршавали све послове, а једног дана видели су Ђурђићи како њих двоје из појате износе ћубре и гомилају у ћошку обора. Увече је хрпа била велика и смрад се разносио селом, а млада жена је готовила вечеру и радила ствари у кући поред чкиљаве светлости лампе.

— Куја једна! — говорили су Ђурђићи. — Одртуља! Сада ради као маска, сад хоће да се зноји и поштени хљеб да куса, а прије... прије... Пхи!

Али негде у четвртом месецу после доласка Љушине, Гора се тешко раболела и кроз Липник се пронесе глас да хоће да умре.

— Нека је, нека умре мученица, нека почине! Осевапиће се добри Бог ако јој прихвати душу! — говорили су свуда у свакој кући.

Љуша је неговала болесницу лепо и усрдно, а Јово је два пута довео и лекара. Други пут кад је лекар дошао, одвео је Јова на страну и рекао му нека буде спреман, јер старица мора умрети. Тада су први пут ушли у кућу Јовову Симо, Гораш, Филип и Зелен. Дошло је и још неколико Ђурђића и њихове жене. Седели су око болеснице и ћутали одбијајући ракију коју је Јово нудио, нудио гологлав. Први пут је тада дошла у кућу свога брата и Јела са својим мужем. И када је прешла праг, она је просто потрчала кревету у којем се белело мртвачко лице њене мајке. Јецила је и гушила се у сузама све док није на својој глави, којом је била пала на кревет, осетила руку своје мајке.

Смрт Горина није променила односе између Јова и Ђурђића. Напротив, то је, изгледа, био повод да се створи и рашири једна прича. Када су жене долазиле да виде старицу, док је још била жива, а и на дан саме сахране посматрали су Љушу испод ока и мерили је испитивачки. Касније одмах и поникла тврђња да Љуша не може да има деце. Све такве жене као она неспособне су. То је — тврдиле су оне — и право, јер куд би и такве могле бити мајке! То би био грех, смртни грех. И у Липнику су задовољни били што се правда извршује тако. Али једнога дана о томе се потпуно престало говорити. На место тога дошло је неко подмукло шапутање. Прича је била страшна и многи нису могли од срама до краја да је

кажу. И зато се у Липнику опет устремише на њих и једва савладаше себе да не пођу с батинама и не премлате ту проклету и пропалу жену. Међутим, на велико чудо и запрепашћење свих, неко је после неколико времена приметио да је Љуша занела и да је почела да дебља. То је изазвало још већу мржњу и још гнусније гађење. Зар она да роди? Колико их је она само пре задавила у утроби? О, срама, срама и срама! Свако је тако говорио у Липнику и пљувао када је њено име помињао. Постоји су неки убеђивали да то дете мора бити страшно и наказно, болесно и да не може дugo да живи. Поводом тога Мијат је неколико пута причао како је у Америци, негде у Аргентини, видео у једном музеју све страхоте болести које жене имају и дају и мушкирцима, а мушкирци опет другим женама, и тако редом. Причао им је како се поједини делови тела распадају, као разривају човека, како га свуда шарају неке гнојавице, како марза, смрад и трулеж извиру из њега. Човек не може да гледа како то страшно изгледа. — Пхи! — говорио је он — ја и дан данас, када се сјетим тога, омрзнем и не могу виђети женско чељаде. А та се болест највише крије код оне господе и оних госпођа, богатих и лијепих, у чију госпоштину са страхом гледате и за које мислите да су неки анђели, и по лепоти, и по гордом држању, и по богатим одјелима. Видио сам и новорођенче од таквих родитеља, мршаво је, јадно, ишарано црвеним пјегама, смрт му је у носу. Грјехота! А такво дијете мора бити и то које роди Љуша, скотски јој род Бог убио!

Али док је у Липнику стално и непрекидно

буктала и расла мржња и злоба против њих, Јово и Љуша су, затворени у својој кући и у својој души, осећали силну радост што ће добити дете и што ће дете бити доказ да се на њих, неоправдано, баца лаж и клевета. Нарочито се радовала Љуша. Она је сад била одушевљена, усхићена, потпуно, неизмерно срећна, и због тога је могла да претпри све, чак да се противу ње завери читави свет, а не само Липник и Ђурђићи. Осећала се чврста и јака као град, пуна живота, неког самопоуздања и блаженства што ће постати мајка, и док јој је у души и унутрашњости обасјавала и зрачила нека светлост, пред њом су све више пущали нови видици дотада непознати и несхватљиви. Али да би се све то испунило до краја, она је сматрала обавезом да сваке суботе вече стане пред икону, прекрсти руке, упре у њу свој лепи и тајanstveni болни поглед, којим је толико саблажњавала, освајала и грешила некада, и да Мајку Божју моли да јој помогне и да јој даде да роди сина, напредна и здрава, који ће бити понос за кућу Вишевића. А скоро свако вече из „Сановника“ би читала неке молитве и чувала се, трудила се, силила да јој тада не упадне у мисао, држко и својевољно, какво сећање из оног тамног доба, из њене прошлости.

И то је тако ишло даље, из дана у дан, из недеље у недељу, из месеца у месец.

Пролеће је касно, први дан јуна. Липник се сакрио у зеленило воћњака и дудова, белих и црних. Замро је дан у селу, а синоћ је било тако весело и живо код Фиме, разговарало се, смејало све док месец није изишао иза планина и расуо се на

врбе и реку која равницом лено вијуга, мртво, неприметно, као да је од уља. Сунце је близу средине неба, једанаест сати је можда. Живот се повукао у куће и у хладовину, чује се само зујање пчела по сочним сазрелим дудовима и рој мува по оборима.

Јово је враћао краве с паше, носио је на левом рамену неко подебело дрво и уз њега држао један нарамак траве за телад. Нешто је закаснио више него обично. Када је ушао у обор и бацио дрво с рамена, нека чудна слутња, потпуно неочекивана и неодређена, синула је изненада у свести Јововој. Њему се учинило да нешто није добро у кући, да се нешто немило и тешко дешава, али шта, то није знао. Нешто га је терало да пожури и завири свуда, у сваки кут, на свако место, да помогне својом присутношћу, прекине, спасе. Изненађен тиме, он није имао времена, или се бар није сећао да се запита: зашто Љуша није у обору, на вратима, на прозору, да га сачека. То је био њен обичај. Са сред куће, кроз врата, могло се видети пола села, читави редови дудова, колски пут, чесма, сав простор лево и десно, и на бројати неколико кућа још. Она је тако свакога дана могла лепо видети када се њен домаћин враћа кући и излазила је пред њега да га сачека.

Јово удари руком у кваку, скоро ускочи у кућу, стаде на сред ње, погледа око и завири у собу.

— Љушо! Љушо! — повика онако скоро ма-хинално, али наједанпут њему севну у глави: ње нема, по воду није пошла, у млин, у дрва такође није. Куда је? Шта је с њом? И на крају читаво-

га низа питања он осети у срцу неки ледени страх. Зазва је још два пута, гласније, јаче и са више нежности. А кад не чу ништа, он завири у сваки угао, саже се и погледа испод кревета. Био је већ блед. Кроз прозор му се поглед оте и паде на појату. Била је отворена, врата су зјапила као мртвачка уста. Потрча к њој.

— Љушо! Љушо! — понављао је и, пошто је очи навикао на мрак, погледа јасле, погледа у кутове, иза буради, и попе се горе на таваницу.

— Шта је ово? — стаде он да се пита гласно када се врати и заустави у обору, међу ћи руке на кукове. Мора да се нешто десило. Какво зло? Мора, иначе би врата била отворена, или би изашла, или се чуо глас. — Страх ме хвата да се није што десило! Да јој није преврело међу овим крутим и надутим људима? Да јој није неко опет нешто рекао и она није могла... Ах! — и у њему изби неодољива силна мржња и дође да се окрене према селу, да викне колико грло може носити, и опсује све Ђурђиће, и пљуне свима у лице.

Али не, треба чекати, видети, претражити све. Не сме се пренаглити. Он пође иза куће, тамо ће претражити зграде, ћоћијак, удариће преко баштине, видеће и испитаће брежине и обалу реке, све, све. Пришао је иза листре, са северне стране куће, ухватио се за колац да прекорачи преко плota и заметну језиком да опет зовне, али је наједанпут стао, у том истом покрету, с ногом подигнутом, у зраку, и отвореним устима над речју.

— Јао, јао! — спрете га и запљусну по лицу неко пригушено и болно стењање.

Остао је тако један тренутак, јаук се поновио. Био је дубљи, јачи, болнији. Последњи звук је још треперо поред крова, када је Јово скочио и одјурио у воћњак.

Под великим лозовим креветом, у густој хладовини, под шљивама, на ономе истом месту на којему је стојала када је први пут ушла у воћњак и, блистајући од среће, посматрала њиве и ливаде, Љуша је лежала на мекој и сочној трави и превијала се у порођајним мукама. Жене у тим тренуцима имају неки чудан израз лица, помало разбојнички, помало анђеоски. Патња, бол, радост и усхићење у наборима и преливима трепере, играју и сливају се у једну загонетку пред којом стојимо, као пред неким вечним и узвишијим бивањем. Таква је изгледала и Љуша. Само, то тамно зеленило, ти густи тракови лоза, чисти, нежни, повити земљи, здрпљени редови шљива и дебели, високи плотови купина и вињаге, као какав зид, који се савио близу и ускоро око тог малог шљивика, бујно и јако зеленило, које раздава, упија и блажи спопове сунчаних зрака, баца сенку на све, — пооштиро је и изразило јаче све те патње и болове на њеном дугом и подбулом лицу. А када је угледала њега, нешто од страха, нешто од радости, пружила је руке према њему и још више зајаукала.

Јово је сео позади ње, ухватио је испод пазуха и наслонио на себе. Жена се мучила, превијала, хватала за слабине, узимала му руке и држала чврсто, челично, као утопљеник. Он је тек тада приметио како су јој ноге страховито отекле. Затим је почела необично јако да виче, да пушта

ужасне крикове, које је могао свако чути у Липнику. Јово се помицао, намештао да је лепше придржи, да би јој било лакше: умиривао је, храбрио и корио. Она, међутим, као да није ниједну његову реч чула, све више је викала и превијала се читавим телом.

— Jaooo... Jaooo! — просто је урала.

Јово је гледао и чудио се колико је Љуша мека, слаба и неотпорна; било му је криво и било га је срам. Израз лица му је био енергичан, за трен сиров, затим сажаљив. Преко чела му је набрекла жила и ситни топли зној се осуо. Капа му је негде била и у трави лежала згњечена. Био се сав занео њоме, а она страшним боловима. Да се сетио и да је имао врмена да погледа око себе, спазио би како иза густих високих плотова проријују неколике чупаве главе и упиру радознале, раширено погледе у њих двоје и у тај страшни и сирови призор. Али он је држао чврсто и гледао само у њу, осећајући неки дубоки подмукли страх који би био још већи када би видео како јој бол унаказио лице, упалио очи и како јој се јавила велика и гадна гуша. Тада, међутим, одједном му сину у глави: колико су тврдокорни сви у Липнику, како немају осећања самилости и сажаљења, како ниједна старија и искуснија жена неће да прискочи и помогне саветима.

Та мисао имала је у себи један део истине. Чупавих глава и радозналих раширених очију више није било иза широког, густог и тамног зеленог купиновог лишћа, али се зато неколико њих, и мушких и женских, скучило код Фиме, и слушало јаукање жене која никада није могла да под-

несе већи физички бол. Водили су разговоре о порођајима, али би, у један мах, с тога скретали и грдили Љушу, јер и остале жене рађају, па трпе, подносе бол јуначки и не чује им се глас изван појате, а у кући, једва до огњишта.

— А она, колико је пексина, анатема је била, и када је мајка родила, куја једна, није остала у кући, него се извукла у воћњак, да би је чуо читави свијет!

— Па то је она, магарица непотпрегнута, на-влаш учинила. Би да се сажалимо, да јој опро-стимо! — одговарале су друге и пљувале у страну.

Међутим, жена је све силније викала. Јово се збунио и није знао шта ће. Дошло му је да позове коју жену у помоћ, да је замоли, да падне пред њом на колена, да је умилостиви.

— Jaooo!... Jaooo!... Док-тооор!... Док-тооор!... Jaooo! — расцепи се Љуши у грулу, а глас јој до-би чудан звук, звук пун очајања и живота. Онај што има млада буква када прска у планини, под секиром дрвесече.

— Доктор! — прихвати Јово и трже се.

— Да... док-тор! док-тор! — запомагала је и јаукала несрећница.

Јово се полако извуче испод њених леђа, на-мести је што је лепше могао, па онако рашчеру-пан, распојасан и гологлав, одјури преко села. Не-ким случајем њега нико није приметио и он је, умичући и удаљујући се, с времена на време окре-тао главу да би ослушнуо. Чуо је јауке код чес-ме, чуо је када је далеко умакао белим прашљи-вим путем, који му је блештао пред очима и вру-ћом јаром био у лице. Журио је, потрчкавао и за-

непуних десет минута он је већ брзо и снажно лу-пао на вратима доктора Вранчића.

— Шта је? — појави се једна женска глава на прозору горњега боја где је био стан лека-рев.

— Треба ми доктор, хитно!

— Доктор није ту.

— Ђе је?

— Пошао је малопре неком болеснику тамо у брдо...тамо некуда, иза Лошја.

— А када ће се вратити? — упита Јово очај-но. Руке му падоше доле, тело му се обеси.

— Не знам... кроз пола сата... кроз сат, — од-говори жена мирно.

— Реците... реците, када се врати, да одмах дође... порођај... тежак порођај!

— А где?

— Ту у Липник... ту одмах... у кућу Јова А-лексина, Јова Ђурђића... Казаће му већ... Упам-тите!

— Добро, добро!

— Али не заборавите, одмах, одмах... Реците, молим вас, одмах, одмах!

— Рећи ћу, рећи ћу, — понављала је жена хладно. — Немајте бриге...

Јово није чекао да чује последње речи већ је одјурио натраг. Не би могло да се каже шта је он на повратку преживљавао, каква су била његова узбуђења, какво душевно стање, какве мисли. Примичући се Липнику, он је почeo да ослушкује: хоће ли чути онај страшни крик који га мало пре прatio и шибао као ветар. Ослушкивао је са пу-та, од чесме, преко села, — али ништа није мо-

гао чути. Ноге му се пресекоше од неке малаксалости. Мртва је, умрла, издахнула! — севну њему у глави. Али одмах затим у њему букну радост, обасјају јој унутрашњост, и он у својој уобразиљи угледа Љушу ослобођену мука, са малим синчићем у наручју.

Улазећи у воћњак он виде Љушу опружену, мирну.

— Љушо, Љушо! — завика, скоро се раскриви, и просто избезумљено лудачки притрча.

Љуша је лежала непомично, сва крвава, отворених уста, раширених зеница. Била је укочила поглед између лозовог лишћа у један мали одломак плавог и сунчаног пролетњег неба.

— Љушо! Љушо! — завапио је он, зајецао крупно, грчевито и тресући се пао да љуби њену бледу главу, коју је била забацила уназад.

После се подигао и на коленима остао пред њом, блед, непомичан, лудачког изгледа. Гледао је дugo у њено измучено лице, искривљена уста и просуту, замршену косу. А затим је устао, полако, посрђући. Шта сад? Куда? Како? Међутим, он чу неко гунђање пред кућом. Помисли да је лекар. Али кад се окрену,угледа неколико Ђурђића са својим женама како се суморно примичу. У његовој души сину нешто страшно, силовито, дивље, букну неки пожар којим би запалио читав свет. Стискао је песнице, искривио чељусти, окренуо се два пута око себе, погледао у своју мртву жену, страшно изобличена лица, и одједном истрча пред њих, као рис.

— Не!... Не, Ђурђићи!... — дигао је он крава-

ву руку, самртнички блед. — Никада, никада, не!... Сваку своју несрећу нек носи! Натраг!

Људи и жене застадоше, збунише се, ускомешаше, променише места, гурнуше се лактовима неприметно, неки нешто шапнуше. Горчин зину да проговори, промуца неку неразумљиву реч, али га Јово одмах пресече:

— Натраг!... Натраг!... Носите својој кући ту лаж!... Натраг!

Ђурђићи и њихове жене се узврпољише, нешто прогунђаše, објаснише се и споразумеше, и затим се опет лагано натраг повратише, ћутећи и носећи погнуте главе.

Јово је још стајао на своме месту, цептао је, дрхтао од нечега страшног и неиздржљивога, и гледао за њима.

У Липнику је био мир, савршени подневни мир, безброј очију је вирило из кућа и обора. Пчеле су као узнемирене душе зујале по дудовима.

Од пута, преко села, журио је један човек са белим, изгужваним шеширом на глави, раздрљених прсију, у лаком ланеном оделу, са платненим ципелама на голим ногама. То је био срески лекар, доктор Вранчић.

О с в е т а

Два малишана у црнини, један од пет а други од седам година, везали су штапове и тољаге, који су им представљали оружје, и играли се „ратника“. Један би тако, тобоже, пуцао из пушке, а други наваљивао сабљом и викао: „„јурис! јурис!“ Никола Перковић, седећи пред својом кућом, гледао је унуке и био озарен срећом. Пред том витешком игром која му је оживљавала далеку изгубљену прошлост његове младости и његових предака, он је заборавио на све. Али док се он топио од драгости, посматрајући безазлену и наивну децу, иза куће пуче танак женски глас и запишта кроз плач:

„Дико наша, наш поносе,
брате Жарко!“

То је Мира нарицала брата, набрајала његове врлине, китила и везла сузама и јецима његово име. Бол је наваљивао као надошла вода и млада девојка је низала праве песничке слике у хиперболама и градацији, лепо, течно и дирљиво, све у ритму, у узбуђењу и заносу даровите тужбалице. Затим је неосетно у своју песму уплема и то двоје деце, њихову игру којом се још сада

спремају на освету, изнемоглог деду, којему пуца срце гледајући их, и снаху Јелу, која ће да „савије вијек“ око Срђе и Страхиње. После је засула крвника тешком клетвом, зато што још живи на срамоту правде и јунаштва куће Перковића. Иза сваке китице бола и оштрих карактеристика, девојка која је била чучнula поред једнога плота испод старог гранатог ораха обраслог бршљаном, и поднимила рукама главу, јецила је, грцила и просто се гушила у сузама за својим братом.

Жарко је погинуо има већ скоро две године, убио га је у сваћи Видоје Бандић. Био је сабор пред манастиром, свет је врвео. На широком простору испод мурава, играло коло, пред шаторима се пило, резале се лубенице и јело, а богомљци су се тискали пред старим широким вратима и скрушену, знојава лица и без речи, улазили поред малог и сасушеног калуђера у полумрачну и мемљиву светитељску ћелију и приступали „хивоту“. И када је већ дан био на измаку и свет се у велико редио и одлазио забаченим и сакривеним селима, између Жарка и Видоја дошло је до свађе. Споречкали су се због неке ситнице, а онда око пасишта где им стока јесењује. Обична зајевишица је прешла у крупне речи. Видоје, плах и немоћнији у говору, изгубио је брзо власт над самим собом и неочекивано, на запрепашћење свих присутних, извадио револвер и са два метка пре секao увреде и одбацио своју част. Жарко је на носилима умро, када су га носили поред риболова на реци и када су му отац и браћа просто без душе ишли у сусрет, пошто тог дана, изузетно од осталих година, као неким несрћним случајем, ни су ишли пред манастир.

Од тог времена сестра стално тужи, набраја му врлине и уверава покојника да ће га јуначки осветити његова два млађа брата, Јован и Илија. Али данас је она просто заобишла и прескочила њихова имена као да и нису живи. Сада су били осветници, али неки далеки осветници, та два млада дечка вране косе. То је био страшан и јаван прекор. Никада та млада тужбалица није била речитија, никада није била у таквом болном песничком заносу као сада, нити је када успела да тако потресе и расплаче свога оца. У тренутку када је она највише јецала, однекуд јој приђе Јела, сва уплакана за својим мужем, и сави се поред ње. Она је стегла срце и почела да је теши, умирује и моли да престане. — Доста... доста — говорила је она. — Ево нам ѡеца мјесто њега... доста! Али, Мира, чинило се, као да је не чује и не види крај себе, продужавала је даље да нариче и да се гуши у плачу. Тада је и Никола утро сузе и, пошто је позвао унуке и пољубио у чело, устао је да му се мало душа разгали.

Никола Перковић је свога најстаријег сина много волео. Жарко је био хитар, разборит и мудар. Људи су рачунали да је од педест година на овамо најрођенији Перковић. Поред тога он је смишљено радио сваки посао и унапређивао имање из дана у дан. Његова је њива одвајала, плотови су били пажљиво окресани и уређени, а стог сена уопште нико није умео да садене као он и да му врх изведе тако лепо и постепено као врх јајета. Али пошто је погинуо, Никола, утучен и преварен у животу, појачао је још више ту своју љубав и пренео је на те безазлене малишане који

нису свесни да су изгубили млада и ретко добра оца. И када год је гледао та два мала унука, њemu су се сузе витлале у очима и мисао му ровила у глави, како су они остали сирочићи без правог хранитеља и заштитника. Његова нежност је тада расла до безграницности и чинило му се да је сва срећа овога света у безазленим погледима дечака. Смрт Жаркова необично му је тешко пала, скршила га и сломила, али се пред људима држао мушки и није плакао. Тек када је суд ослободио убицу као невина, после дугог суђења и лажног сведочења тројице очевидаца, он није могао да издржи него је зајецао на глас међу рођацима и пријатељима. Видећи га тако, увече када већ никог није било, пришла су му два млађа сина и рекли:

— Умири се, умири се, оче, ми ћemo сами потражити правду!

— Како? — запита он и погледа изненађено у њих својим крвавим и плачним очима.

— По нашем старом горштачком закону: осветићемо... смрт за смрт... живот за живот...

— Хвала, ѡеци, то ће ми опет родити Жарка!

Тада се утешио и више није заплакао до овога дана.

Његова два сина су одиста после тога често ишли ноћу, западали путевима, ћутали, сашантавали и претварали се у коб која лебди над селом Кољатом. Али отада је прошло дуго времена, а још свако стоји на свом месту: убица Видоје жив и слободан и отац Никола са своја два сина ожалошћен и осрамоћен. А нестрпљење је расло, жеља да се крв крвљу опере била је све већа. И старапац се често питао: како већ тај крвник није пао,

шта раде његови синови, како уходе, како се прикрадају! Требало је већ давно да престане живети та псаја душа, па да је змај, да је било каква диханија, а не он... уклети изрод Бандића. Али је ипак ћутао, уздао се у правду и бојао зла горега. Синовима никада није хтео да пребаци. Напротив, учио их је и молио да се пазе преваре и причувaju заседе.

Шетајући се, старац је сада сабирао све то и бојао се да речи тужбалице не дођу до ушију његових синова који су били некуда пошли, јер су млади и плахи, па да не погину лудо од Бандића. То прво осећање брзо је потисло друго, и он, заронивши дубље у смисао прекора своје кћери, назва синове плашљивцима и кукавицама који немају срца и мушкиности. Обузе га нека хладноћа, нека равнодушност према њима, а можда је испод тога тињала и прикривена мржња, и он их није рачунао својим правим синовима, који би могли да стану достојно поред покојног Жарка.

Док је тако шетао и размишљао, нашли су Јован и Илија, враћали се кући. Били су намргођени и ишли ћутке један за другим. Никола подиже главу, погледа у њих изненађено и препречи им пут.

— Прошле недеље сте били тамо? — упита он и показа руком преко реке и брда према Кољату, који се одатле није могао видети.

— Били смо! — зачућено рече старији син и још више стисну своје обрве

— У селу или под планином?

— Прикрадали смо се у село, али смо највише чекали под планином... А што? Не вјерујеш?

— А не, не! — трже се старац и збуни. — Онако тек. Паде ми нешто на памет... Овај, хм!... пођите данас, данас су људи пошли у град, на пазар, или су под планином да раде! Пођите право кући, прикрадите се, полако, вјешто, убијте, запалите, осветите Жарка и оперите своју част!... Ако не буде ту, пођите у оселину, испитајте долове, стаје, нађите... нађите крвника и убијте!

Никола је то заповеднички говорио, отсецао речи и падао у ватру.

Браћа се згледаше, он им је изгледао необичан и помуђен.

— Добро — рекоше они обојица без поговора слегнувши раменима и продуживши пут, али пошто мало поћуташе.

Били су одмакли десет корака кад одједном старац подиже руку.

— Чекајте! Чекајте! Поћи ћу и ја с вами, ћеца сте ви још и не знате како треба запасти и убити чојка.

Пола сата иза тога, сва тројица су се пребацила преко реке и верали шумовитим брдима према Кољату. Кољат је мало село које има и своју оселину испод саме планине, а ту је насеобина постојала, прича се, и у доба Црнојевића и њихове везе са Млечићима. Ту су стари и несрећни господари Зете имали своја пасишта, огромна стада, стотину планинака и чобана и гуравог искусног чобанбашу Рњу, дугоруког грбавог старца испод Дурмитора. Ишли су полако, опрезно, корак им је био лаган и гибак, али ипак камен би им понекад искочио испод опанка и зацаракао. Пушке су држали по среди и мислили једно исто: убити, главу за

главу, част за част. Сунце је било навило према западним планинама и треперило над далеким тамно-загаситим горама, а они су се прикрадали селу и шуљали кроз један листосек грабовине и зановети. Овде онде су застајали, ослушкивали, извиривали главе иза грмења и испитивали: да ли су људи код куће. Плашили су се да Видоје није пошао у оселину са осталима, пошто је то доба кад се окопава кромпир. Али свеједно, нек буде и то, отићи ће и они тамо, прикрасти се близу, и из буковог омара плануће њихове гује. Убили би га па да је кромпир а не човек.

— Изгледа у Кољату нема живе душе, — прошапута старац.

— Под планином су.

— И крвопија је тамо вјероватно.

— Биће, врата су затворена на његовој кући.

Кућа, мала, камена, ниска, под трулим сламним кровом, била је одиста затворена, само се пред вратима на каменим степеницама видело стваро ведро и згужвани коноп поред њега. Горе су ћутале. Био је дубоки мир у селу.

— Ипак треба да се увјеримо, он је лукавац као и остали Бандићи, јер ако је нас опазио, сакрио се и притаяо, — рече Никола и прође неколико корака пред синовима.

— Нема га, нема никог! — прошапута старији син када се примакоше степеницама.

— Онда ћемо у планину — рече старац пун мржње и срџбе.

— Пст! Пст! — даде знак млађи син и стиште се за једним грром живица. — Пазите тамо се не-

што миче! — и он показа руком мало даље и северо-источно од куће.

За трен оstadtоше на месту непомични угушујући свој узнемирени дах. После тек, када се уверише у истинитост речи, начинише побаучке неколико корака напред, пазећи да им се камен под ногама не огласи. Држали су пушке припремне и прикрадали се опрезно као сваке убице када вребају своју жртву. То је доиста био он, Видоје Бандић. Стискао се човек и седео на једној плетари, кресао неке шибе и изгледао запуштен и утучен као робијаш.

— Наш је, — рече старији син мимиком и стави руку на обарач.

— Чекајте! — окрену се старац. — Нас смо тројица, срамота је да се сутра каже да смо га мучки убили.. Треба га ухватити, стати пред њим, иначе не би била права освета!

Затим се разредише и опколише га са три стране. Никола, држећи пушку одапету и наперену, био је право пред њим, иза грмена. Посматрао је убицу свога сина који ће за неколико тренутака бити мртв и платити свој погани и срамни злочин. Али некако он му није лично на Видоја Бандића. Од смрти Жаркове он га није видео и није могуће да се толико изменио и тако пропао. Старац протрља очи, погледа боље и још један корак ступи напред.

— Видоје Бандићу! — јави се он и стиште чврсто пушку.

— Е, море! — одазва се човек и изненађен прекиде свој посао.

— Дошло је време да платиш дуг!

— Дошло, дошло! — прихватише Николини синови иза његових леђа и једним кораком ступише напред и изиђоше иза заклона на мали ледник где је он седео.

Видоје Бандић се трже, скочи на ноге, али остале на истом месту пред напереним и зинулим пушкама. Преко његова лица чудном брзином прође бледило, модра и земљана боја. Шта сад? синуло је њему у глави. Скочити и покушати да побегне? Јурнути на неког од њих и погинути како треба? Звати у помоћ? Прекљињати и тражити милост? Обећати кумство, на чему се увек мire горштачке крвне освете? Људи у опасности најбрже мисле и смишљају, али скоро увек раде по инстинкту. И док су они пред њим стојали и ћутали, он је после тих могућности слегао сасвим мирно раменима.

— И право је да већ осветите Жарка, — одахну он и некако су тужно осмехну.

— Нисмо хтели да те мучки убијемо! — рече старац.

— Јуначки!

— Тако је нама од куће.

— Јуначки је погинути исто што и родити се, а погинути од јунака, то је спомен и слава!... Пуцјате!

Прековићи приђоше и, пошто Илија дотури коноп са степеница, почеше чврсто да га вежу.

— Није потребно, — рече Видоје, — ја ћу мирно стајати, а већ сам стекао право да умрем... да се ослободим смрти Жаркове.

— Добро — прихвати старац и заповеди синовима да скину коноп.

— Бандићи су своју реч држали и када су умирали.

Перковићи у брзини и забуни нису могли да схвате смисао последњих речи Видојевих. Да су их разумели, да су могли открити њихову позадину, они би дошли до сазнања, да је Видоје Бандић, и поред тога што га је суд ослободио, био прави мученик и патник, на којега је савест наваљивала са свом страхотом, непрестано га мучила, ровила кроз њега, разгризала, доводила до очајања и до руба понора. Да су га судије осудили, да су га оковали у гвожђа, да су га послали на робију, да су ударили на њега жиг бесрамног убице, то би за њега било чишћење, морално спасење, и свој крст он би понео лакше и веровао да су учинили човечније. Овако, он сада осећа као неко спасење.

— Само те молим, старче, једно! — рече он.

— Говори!

— Најстарији ми је син ту за кућом, игра се, пушти да га позовем и загрлим још једном.

Никола Перковић заћута, и Видоје, не чекајући другог одobreња, стеже грло и скоро закрепша:

— Ранко!... Сине Ранко!...

Дете одмах дотрча, али када виде оца међу три человека са напереним пушкама, оно застаде. Био је то напредан малишан, вране косе, враних очију, мркушан, оштрих линија и слободна погледа. Отац рашири руке, насмеја се и чекаше да му синчић дође у загрљај. Малишан испрва није схватио шта се догађа, али када се прибра, он цикну и притрча оцу. Био је то тежак призор, му-

чан, неиздржљив. Дете паде пред њим, обржи својим ручицама његова колена, обисну, приби се, стегну их себи колико је могло и, кроз очајно вриштање и плач, поче да виче:

— Не дам ја тебе!... Не дам ја тебе!...

Видоје Банић је моловао дете, смејао се усилјено, а сузе су му капале као стреха на киши. Хтео је да проговори, да утеши сина, да га охрабри и можда неку поруку или какав завет да му рече али није могао да савлада гушчење у грлу. Тек нешто касније њему се отргоше неколико речи:

— Доста је, доста је, Ранко! 'Ајде сада, и поздрави мајку, загрли брата и секу... Ти ћеш бити добро дијете... добар син! 'Ајде... знаш, ти си говорио да си јунак!...

— Тата!... Тата!... Татице!...

Дете је и даље грлило очева колена и држало их чврсто. Али ту се није могло чекати и развлечити, људи се не убијају полако и на тенане, сем по казаматима и под леденом милошћу закона. Овде се мора брзо свршити и бежати. Илија, млађи син Николин, приђе, ухвати дете за руку, отрgnu га немилосрдно од оца, поче да вуче према кући. Дете се бранило, отимало, вриштало и стално запомагало, а Видоје Бандић окрену главу у страну да не види то, подиже је у вис као победник, али као победник над самим собом, и исправи своја чврста и снажна прса.

— Готов сам, Никола Перковићу! Свршите своју дужност, вама се жури!... Окините да не буде више крви!... Ја је не желим!...

Никола диже пушку према очима, састави врх нишана са широким челом Видојевим, али му поглед као муња клизну преко цеви на малиша на који се очајно отимао и стално викао.

— Тата!... тата!... мој татице!...

Нико не би знао шта је старац у томе тренутку видео, шта му је блеснуло пред очима и задржало руку на обарачу. Можда је у том детету видео једног од својих унука. А можда и нешто друго, неразумљиво и несхватљиво. Пушка је задрхтала и полако се спустила доле.

— Чекај! — пружи он руку према старијем сину који је такође био узео несрећнога человека на нишан. — Жарко је освећен. А затим се окрете Видоју који је стајао исправљен и непомичан као кип: — Слободан си — рече му он дрхтавим, узбуђеним, скоро плачним гласом — спасило те то дијете... Живи и носи свој гријех!...

Не чекајући више ништа, стари Никола Перковић даде знак синовима и они се, држећи подвијене пушке, без речи, побеђени, скоро покајнички, изгубише у грабовинама и камењару.

Видоје Бандић је остао међутим непомичан на своме месту, збуњен као у неком сну. Око њега се увијало дете и грлило га кроз јецање и плач. Тек касније, када се нешто прибрао и освестио, њему дође да потрчи за Перковићима и да их замоли да га убију. Ово што су учинили није племенито, ово је страшнија и свирепија освета за њега. — Убијте!... Убијте! — зину он да проговори, али у грлу се пресече реч и он изнемогао клону, главом, седе на плетару, приви уплаканог синчића на своја узбурканана прса.

Прича са камена

Кунем вам се, био је то обичан младић, иако је њима изгледао чудан, настрани и смешан, и слаб више него иједан човек, иако су помињали његово име са ругањем и гађењем, говорили су о њему као неком низкем човеку, као о изроду њихових брда, и то где чује и где не чује.

Једнога дана, када му се нико није надао, баштуо је он међу њих у логор. То је било право весеље, весеље целе чете, која је, према традицији, била народна милиција. Ту су рођаци и комшије, пријатељи, познаници. Нико није био ко кога није знао. Кафеџика Стоја те вечери је пазарила више него икада пре, све на рачун тог весеља, скрутала се кафа и пила ракија. Отац му је био у другој чети, далеко читаво пола сата, за једном главицом. Тамо је био прошао тек онако да се мало прохода и да поразговара са познаницима. Али није дуго остало, један је младић отрчао да оцу за сина узме муштулук, да му каже радосну вест.

Колика је то била срећа када је дошао и видео свога сина ту уза себе. Од узбуђења му је задрхтало око уста када се с њим пољубио. Обавио га обема рукама око врата и држао га тако дуго прибијена на својим прсима. Затим се увукao у свој шатор и, док су му другови окупили сина раз-

ним питањима, он је, тамо где га нико не види, пустио да му се две крупне сузе скотрљају преко лица. Али се одмах прибрао, отео осећању и савладао самог себе. Како, зар он да плаче, макар и од весеља, као каква разнежена жена! Не, то не! Он мора да буде тврд као камен из којега је поникао. Војник је, барјактар, којем је чеоњача могла пући већ толико пута. Онај који не може све да претрпи, који не може да се понесе у злу и добру једнако, није јунак. А он хоће, јер су сви његови такви били. Али му се разиграло срце, разнежило се родитељски, плива у неком превеликом усхићењу. Па ипак му се чини као да то није чиста радост, него да се нешто у њему смутило и смешало, јер свога сина није видео има већ толико година. Лазар је стискао зубе, а песницом чврсто као речни облутак, ударао себе по бутини, само да би се повратио и у себи угушио мекушца родитеља. Савлађивао је самога себе као што савлађује онај што грицка језик и усне да се не би морао насмејати. После нешто мало времена, он је извукao „плоску“ — мали дрвени суд — лозоваче из свог шареног торбака, којега је донео од куће кад је пошао у рат, изнео је пред шатор и пружио најстаријем међу њима, што је седео близу његовог сина, пиљио у њега и постављао питања као и други.

— Ето, наздрави, Крле, овом новајлији и дај другима.

Војници, који су били пола у војничком, а пола у народном оделу, били су поседали у круг око његовог сина Мирка. Свако је нашао по неку реч да њом унапред плати гутљај препечене ко-

мовице, било је шаљивих и озбиљних — дирљивих речи. Свако је на свој начин пожелео добро дошлицу уз комовицу, уз ракију и кафу што је доносила Стоја. Мирко није ништа одговарао, само се смејао и климао главом. Изгледало је пре као да он нешто мисли и посматра, него да слуша што они говоре. Како је њему све то изгледало, како су му се чинили ти људи, они нису ни слутили, па ни Лазар, који га је стално, скоро нетремице, посматрао слушајући како шalom ратници зачињавају падање сутона у логору. Причало се пред шатором Лазаревим, причало се док није летња ноћ пала, а онда је пошао свак својoj платненој кућици. Мирко и Лазар су пошли такође да спавају. Помало су разговарали док су се свлачили. Кад се Мирко нашао у црвеној кошуљи, Лазар се зачудио, јер никада није видео да такву кошуљу носи мушкарац и питао га откуда му она. Мирко, место одговора, баци поглед на барјак, који је око катаришта био савијен и стојао одмах при излазу.

— А ти си још барјактар?

— Како не би био? Знаш, он припада нашој кући. Чувам га теби и твојим синовима, ако Бог да.

Мирко се само насмејао и завалио на сиромашну војничку постельју, а до њега се, као свећа, опружио одмах и Лазар. Јућтали су и лежали један уз другог. Мирко се одмарao од дуга путовања и подавао сну, а Лазара је окупило ноћно размишљање. Давно је то било када га је он испратио преко границе да иде „у свијет“ на школовање. Од тог доба се нису никако видели. Он

је остао да живи сам са својом женом и ћерком у своjoј кући, под рудином, под једном каменом ливадом из које је само пелин избијао, док је Мирко негде служио и учио неки разред гимназије, а онда ударио као радник час кроз Француску, час кроз Немачку, а ето једанпут му се, гладан, јавио и са улице неког швајцарског града. Желео га је, а желели су га сви, јер је то био отресит и леп младић. Али Лазар није никада осетио тешкоћу његова одсуства као када су се развили барјаци и залепршали пред четама. Тада му се срце стиснуло. Под свим крсташима су најближи, синови и браћа, прате их у стопу, а тако ће их пратити и у јуриш. Тамо барјак мора бити први, а они за њим, јер ако падне барјактар, треба да га неко други, неко од њих, зграби и понесе напред у борбу, да се поново пред четом високо залепрша. То је старо овештало правило на камену. Срамота је пустити да га угради неко други, ко није близ, ко нема право на њега, а то је свако други сем син или брат. А он нема никога тако близког, нема ни брата ни оца, отац му је погинуо у првом рату, а јединац му је негде у свету. Осећао је бол самоће. Болело га више него ишта што то одличје јунаштва и храбrosti, којега су носили његов отац и његов дед, мора, ако падне негде у јуришу, узети него други, а не његов син. Није му било стало за живвот, него за барјак. То му је била највећа светиња, већа него и тај син који сада ту лежи покрај њега, спава и помало се трза. Син је само његов, а барјак је нешто више, његових дедова и његових потомака, понос и одличје првенства у читавом братству и племену.

Барјактар мора бити храбрији од официра. Осечао је тежину самоће без заменика, али ипак је својим чврстим шакама и засуканим мишицама, држао заставу високо и, у својим новим опанцима, корачао поносно пред четом. И, ето, срећа га послужила да га, по завету својих дедова, понесе како треба и доликује кроз неколико борби и дочека изненадни долазак сина, заменика, који ће продолжити где он стане.

Мирко је мало немирно спавао, трзао се, а Лазар се бојао да се окрене или преврне, да га не би пробудио. Слушао је његово одмерено дисање, и наједанпут је пожелео да пружи руку преко њега, да га попипа, да види, је ли тако много мршав као што изгледа, да ли су му ребра искочила, па онда да га помилује по лицу и дугој коси, али није смео, да га не би пробудио. Уморан је, треба да спава. Поново је упалио свећу, и пољако, не мрдајући трупом, принео је младом збрчканом лицу свога сина. Посматрао га је и испитивао, гледао је у његову необријану браду и мале црне брчиће, гледао му веће, дуге трепавице и испитивао мршавост лица. Али када му паде поглед и на црвену кошуљу, на један крајичак што је вирио испод покривача, он се намах ражалости и кроз његову главу почеше да се врзмају мисли. — Можда му је и њу неко дао — помисли он. Стога се малопре застидео и није хтео на моје непаметно питање да одговори. Шта сам хтео да га питам, откуд му је и зашто црвена, када се види да му је неко из сажаљења поклонио? Да није тако, он би свршио школу, а не би лутао го и гладан кроз туђ свет. Па још није

знао, можда, да говори њиховим језиком, да тражи од неког добrog срца парче хљеба или чашу воде“. Наједанпут је Лазар био у обмана као да иде улицама неких великих градова, где се куће за становљање дижу врло високо, где диме некакве фабрике, господа се шета и воза колима. Чинило му се да тражи свога гладног сина, којега је лако познати, јер на себи има црвену кошуљу, коју му је неки брат хришћанин дао. Иде и као без душе лута, тражећи свога сина, који је пао на нечији праг или се вуче го и гладан тим великим дугачким улицама, без ичије заштите и помоћи. Како му те велике куће и тај лепо одевени народ сметају да га нађе.

А када се пренуо из свега тога, питао се: да ли је то истина или не? Је ли то стварност да ту крај њега лежи његов син за којим је он малопре у страху лутао непознатим просторима. Подигао се мало на лакат леве руке, а десном је попипао по деки испод које је лежао Мирко. Мало је тако поћутао, па се окренуо и погледао пут врата шатора. Тамо је био његов барјак на који су падали слабашни зраци свеће, коју је био наместио на једну даску више своје главе. Учинило му се као да му он кроз ту ноћну тишину прича своју рану историју: о његовом оцу, о дедовима и њиховим подвизима. Неопажено, та му проста и мртва крпица утера нову мисао у главу, коју је он до појединости рашчешљавао и у којој је просто уживавао. Како би то било да сутра дође до окршаја и да у њему он погине, срећан и задовољан што зна да је ту Мирко који ће из његових мртвих руку барјак дићи и понети напред, да се кроз

фијук танади опет залепрша. То би било лепо и поштено. Сачувай Боже, да буде друкче и он превиши то своје дете. Али најзад ако под њим и обојица погину, ту је спомен, слава у племену, међу свим становницима камених брда. Сви су се његови рађали за свој народ и заједницу, они су с тим барјаком њима припадали, а не себи и својој породици, па зашто не би и њих двојица исти такви били. Лазар је све више тонуо у та маштања, и чим би једно докрајчио, друго би се боље и јаче јавило. Мисли су се ређале преко његове главе као што се ређају јесење магле преко његових камених брда. Једва га у зору сан свлада и обрва и нешто мало трену.

После ручка опет су се сви, који нису били на стражи, нашли пред шатором Лазаревим. Једни скрућу кафу, други пуште и, пратећи како се развијају колутови дуванског дима, причају о свему и свачему и са нестрпљењем очекују да почне Мирко и каже им каквих новости има тамо. Он има шта причати, јер је био „по свијету“ и видео много више од њих. Али новајлија се није тако лако упуштао у разговор. Он их је само гледао, слушао и помало се смешкао. А када неко рече како се познаје јуначка крв, јер је дошао чак из Француске да се нађе под барјаком свога оца, као његов заменик, злу не требало, он се грохотом насмеја. Више него половине њих разумела је тај смех и почела да га испод ока у чуду гледа. Мало затим неко га упита зашто ћоси црвену кошуљу. Лазар је погледао у земљу, тешко му је и криво било што задирају у страдање његова сина, кад ви-

де да то није од зора него од сиромаштва. Мирко се опет мало насмеја, али се брзо узбиљи, набра чело и поче да говори стежући својим црним и густим већама.

— Не знате зашто је то црвено?

— Не!

— Не, наравно, ви не знате друго ништа него убијати! А кога убијати? Убијати друге и себе! Ето, ко сте ви, а ко су они тамо, што држе пушку и у њој вашу смрт, убијају вас својим отровним мецима као да сте дивљи зечеви! Сиротиња, наивни бедници, невини, а убијате једни друге. Убијате се и кољете као жути мрави, док кривци, зликовци, и једне и друге стране, живе као полубогови, оргијају и даве се у разврату, који се скривају својим богатством и својим великим положајима као каквим велом. Ви, колико сте наивни, мислите када се они састану да преговарају, да о вами мисле како се вами цријева овуда снују обојена као моја кошуља — не, боже сачувай, ви им нисте ни на крај памети! Разговарају они пријатељски као даничега није било. А ви остајете стока, стока без репа, — разумете ли?

— Шта?! А слобода? А наша ћедовина? — упаде један извесно мало срдито.

— Ма каква слобода? — продужи Мирко ватreno, са подигнутим гласом. — Мислите ви да је то слобода, ако побијете њих и пртерате, а они земљиште остане вама. Не, није то слобода. Слободу бисте ви и они добили када бисте се споразумели, руковали као браћа, а те ваше пушчери не окренули заједно противу оних злих духови који су рат изазвали, да би могли гомилати милио-

не, и тукнули их као маниту господарску штенад. То би значило слободу, јер, видите, они с вами поступају као газде са својим псима када их драшкaju једне на друге да се покољу.

— Али то су нама непријатељи?

— Какви непријатељи? Непријатељи су вама иза леђа, и вама и њима. Ослободите се њих, речите им нећете рат, бијте се ви ако вам је мило, па ћете виђети колико сте близу и како ће се мочи заједнички живјети. Земља и цијело богатство треба да буду заједничко добро, а Европа заједничка кућа велике фамилије, свих нас. Онда би се ми осјећали слободни, једнако слободни и своји, и у Француској, и у Њемачкој, у Италији, Русији, код нас, свуда, свуда. Зашто да се за човјека повукују границе, да му се скраћује слобода кретања, ко је то измислио? Зар ми не бисмо могли живјети и кретати се тако слободно, као што слободно плива риба у мору или лети птица кроз ваздух. Дабогме, ми бисмо могли, али они не дају, није им интерес, боје се народне свијести.

— Па то ти не би пуцао на њих? — прекиде га неко.

— Боже сачувай! Све, али то не! Ти људи нису ту дошли од бијеса, него их други доћерали. Тамо су они што тешко зарађују хљеб као и ви. Ко зна, можда је међу њима неко који је са мном радио негде, помагао ми и учио ме, или који је са мном гладовао по улицама Берлина и спавао по буџацима и клупама. Па зар њега да убијем? Њега? Не! Зар ми немамо право на живот као богати и они који држе власт у рукама и смешкају се угодно у хладовини? Зар нам природа не даје једнака права?

Откуда све то њему и шта све то значи, чудили су се они и стојали пред бујицом његових речи просто запањени. А он је причао и објашњавао своје мисли.

— И ти не би с нама када би ми сјутра ишли на јуриш?

— Нијесам полудио.

— А када би они нас напали?

— Ни тада.

— ?

— Ја сам свратио тек да вас видим и да вам кажем колико сте луди, колико не знате ништа... истину да кажем.

— Шалиш ли се ти, дијете? — упита Лазар, црвенећи се као рак.

— Видећете!

— Онда ми не можемо заједно више под овим шатором, а да сам знаю не би ни синоћ. Иди тамо код њих, када си тако с њима пријатељ! Ти нијеси мој син, ни ја твој отац! Одричем те се ево овђе ће слушају сви ови људи, одричем, одричем, одричем! — праскао је Лазар бесан и пропадао у земљу од стида.

И одиста када је ноћ пала, Лазар Марковић је био сам на својој постељи. Мирка је пустио под шатор Станко, његов даљни рођак. То је била недогледна ноћ патње за Лазара. Како то да његов син онако говори? Зар да осрамоти свакога свога, деда, прадеда, све оне који су својим подвигима служили као пример и високо у рату држали тај барјак, бацали се с њим у ров као планинска звер у тор. Ту, на тој постељи, био је синоћ поред свога сина бескрајно срећан, а сад, сад је због

њега исто толико, ако не још више, несретан и јадан. Каква би то била срећа да га никад није видео, да је негде липсао на туђим улицама као гладно и премлаћено штене, него дође као уклет да осрамоти свакога свога! Кроз ноћ су пред њим расле патње, велике патње. Гледао је по стоти пут све оне људе и свога сина међу њима. Он прича, а они слушају и смеју му се, злурадост им игра на лицу, а он гледа и ври у себи. Наједанпут скочи на сина, ухвати га рукама за грло и гушу, зари му своје дебеле прсте у једњак, у душник, притеже махнито, оштро, силовито као смрт, а он, Мирко, кркља, црвени, бледи, плави. Целу ноћ је остао тако у грозници, у ватри, сагоревајући од јада, као сасушен планински бор када га запале покисли чобани.

Причало се под сваким шатором, говорило се о тим страшним и тешким речима његовим. Смејали су се, ругали. Назвали су га „Црвени младић“ из спрдње, из ругања. Зао глас се ширио брзо од шатора до шатора, од чете до чете: „Куквица, зец! Не, поаветио је, лутајући по свијету, шенуо памећу, видиш, како му горе очи! Сачувай Боже! Изрод, ништа друго. Дошло вријеме да се кући Марковића сврати! Шта ће се, Бог је тако судио. Ничија није до вијека!“ Тако су говорили ругајући се и сажаљевајући. Срамота је рила и копала кроз логор.

Једног дана сви они јурнуше у сусрет непријатљу, који је развијао свој фронт. Барјак се Лазарев негде тамо, кроз живице, шумарке и грање лепршао. У логору је остао само Мирко, он међу

шаторима и дундаста кафецика Стоја, разрогачених очију, на вратима своје „кенпе“, која га је презириво гледала и два-три пут пљунула пут њега. Пушка је пуцала, митраљез клокотао, а топ као каква неман урликао. Он је седео окренута лица према тој страни откуд се чула борба и, размишљајући, осуђивајући некога ко гура те људе у ватру, у смрт. Жалио их. Мржња је нарасла у његовој души као ухвашено тесто у наћвама. Беснео је и роптао. Само када би могао, он би сву ону велику господу, оне капиталисте, оне лиферанте оружја, оне богате политичаре, што их је гледао по европским варошима, па и оне што није видео, а што исто тако раде и уништавају добrog человека, радника и сељака, бацио једним замахом у неку провалију, дубоко испод земљине коре. Нек се тамо окамене, сотоне, гадови! Цео дан су му мисли једна другу из главе истискивале. Све су оне имале у себи нечега заједничкога: мржњу према богатима и силним, према онима који су довели до рата и учинили да се убијају ови јадни људи.

Када су се враћали из борбе, водећи собом неколико рањеника, њега су нашли на истом месту где седи, немирајући изразу лица и погледу очију. Усне је био развукao тако да је изгледао као да им се мало, прикривено, подсмејава. Неки су се здравили с њим, други су са презрењем пролазили покрај њега. Када је наишао Лазар, хтео је да окрене главу на страну као од лешине, али није могао. Учинило му се да се некако кисело смеје, да му се руга и да га изазива. Нешто му је у свести помрачило и он наједан-
8*

пут диже пушку, ухвати је за врх од цеви и она-
ко врзимице замахну да сможди свога сина.

— Скоте! Изроде! Нећеш цикнут!

За час се направила гужва. Сви су се скупи-
ли. Посредовали. Тештили. Лазара су повели под
његов шатор. Напунило се њих да више није мо-
гло, теше га и разговарају, јер им га жао. Он је
данас опет међу њима највећу одважност показао.
Његов се барјак за неколико корачаја пред њима
лепршао. Разумевали су његов јад и осећали пат-
њу и срамоту, што му је задао тај младић у цреве-
ној кошуљи, за којега су мислили да га је на ра-
тиште, из света, довела крв његова оца и његових
дедова.

Мирко је остао свакоме туђ. Истина, многи су
му одобравали и признавали да је то страшно што
човек убија човека, уништава као стоку, као дрво
у шуми, али су се опет правдали да је то за сло-
боду, за свој народ. Нису само они убојице, то су
сви народи.

— Умири њих, па ћеш видети како је и нама
мило живјети. И дај нама наше, а њима њихово!
— говорили су.

Младић се прочуо и у другим четама. Прича-
ли су о њему свуда, уз цигару, уз кафу, под ша-
тором и код црвених логорских кафеција, али са-
мо где не чује Лазар, жалосни Лазар! О, не, то
само не! Неки су, радознали, долазили и из дру-
гих чета да га виде, да га чују, онако, бајаги, штет-
ње ради, да попију кафу код њихове кафецике
Стоје.

— Па ето хтјели смо да видимо прави ли ова

ваша боље кафу од оне наше. И нијесмо се пре-
варили, — изговарали су се намигујући.

Понеки би успео да разговара с њим. А Мир-
ко је говорио колико је могао противу рата, про-
тиву убијања, противу оних којима је то потреб-
но. Пенушео се и давио у доказима правећи неке
снажне и отсечне покрете својим сувим и дугим
рукама. Многи су одлазили од њега смејући се,
а многи вртећи главом и размишљајући о њего-
вим речима. Али увек би и један и други заврша-
вали тиме:

— Шта он зна, он, скитница?! Да је паметан,
свршио би школе, а не би остао само радник и
прост човјек као и ми, а прошао је толико свије-
та!... Познали би њега тамо да је он такав какав
се продаје.

Дани и чаркања на фронту су пролазили, и
он је постао чувен као какав генерал који је у
главном окршају са непријатељем учинио издај-
ство. Па опет су о њему различито мислили и го-
ворили, али су увек остајали оковани ратничком
традицијом и аманетом својих дедова. Ко би се
то усудио да му буде друг и тиме погази образ и
част, да остави сраман спомен међу својим зем-
љацима. И опет су жалили Лазара, свог одличног
друга и барјактара.

А свеједно, Мирко је био необазрив, неосет-
љив, и продужавао је са својим држањем даље,
ишао све више у крајност. Њему се чинило поне-
када као да његове речи почињу да делују и да су
у извесним тренуцима јаче од сваког експлозива,
па је говорио без узмака. Официри су почели да
постају незадовољни, ма колико да им је испрва

био занимљив и забаван. Почели су да рачунају како џаба једе, а прича оно што се не би смело причати ни у једној војсци на свету. Најзад је с њим дошао до оштрих речи официр Станко и позвао га да стане „мирно“ и да поздрави. Овај се насмејао, искревељио, раширио ноге и окренуо му леђа, да га омаловажи. Мало чудновато, али било је време када међу камењарцима војник није морao поздрављати официра. Свако се рачунао војник и први. Ратни морал је код њих био врло висок, зато је и војник био раван официру, а често и бољи. Па ипак је прошао добро, јер нису хтели да било којим начином увреде Лазара, првога војника међу војницима. Нису хтели да повећају његову иначе велику рану. А можда би и било, официр Станко не би могао прећи преко тога по-нижења, које је изазвало грдну смејуруну, да ноћу нису морали у борбу сви, на јуриш... у крвави окршај.

Идућег дана после борбе окупили су се пред шатором Лазаревим и разговарали о рату, о јучешашњој борби, о рањеницима из њихове чете: Јаблану, Зелену, Луки, Радовану, и другима. Њима је пришао и он, Мирко. Од онога дана, када је на њега Лазар замахнуо да га кундаком пушке сможди, он није долазио више ту, нити с оцем проговорио речи. Избегавао га, јер му се оног дана страшан учинио. Лазар је ћутао и гледао сина како се укебељио више њих. Мршави штркљasti младић имао је извесног искуства у вођењу говора: по-лако је почeo да се меша упадицама, а ускоро је успео да скрене разговор куд је желео, јер је био бољи и вештиji говорник од њих. Опет је почeo

противу рата, противу богатих... о једнакости. Говорио је о великим градовима, о сиротињи у њима, о сјају и богаству, а онда о том како ће доћи до револуције радног света, сељака, понижних и увређених. Задавио се, запенушао, пао у ватру, млатарајући живо и нервозно својим дугим и мршавим рукама.

— Шта ће те нације, шта ће те државе, него да објављују једна другој рат! Мир и срећа човечанства ће бити када се побију они који овај свијет гурају у рат. Мислите ли ви да је рат моралан, да је поштено убијати наивне и сироте људе? О, хо, како сте глупи, како не видите ништа даље од носа!

Хтео је и даље, понесен заносом идеје и снагом речитости, да говори и да врећа, али је на мах умукао и унезверено погледао како Лазар као луд ћипи на ноге и ускочи у шатор. Војници су се ускомешали, предосећали су неку несрећу. Цев пушке се појави из шаторских врата и за њом изиђе погнут, помодрео у лицу и прекипео у души, Лазар.

— Изроде!!!

Тааан!

Пушка је опалила из руку оца на сина, на јединца сина, али у ваздух, горе. Када је хтео да је напери на њега, зграбили су за њу они што су се нашли близу и хитро изненада јој окренули цев увис.

— Пуштите, пуштите да убијем скота, изрода, пса, да ја сам убијем своју срамоту! — отимао се Лазар из руку својих другова. Али они су успели да га савладају, да му узму пушку, смире га и по-

саде пред шатор. Други су одмах одвели његова сина на страну, некуд тамо иза крајњих сивих шатора. Лазар је ћутао, ћутали су сви. Нису имали речи да га теше. Шта да му речу? Да је погинуо његов син, делили би заједно с њим бол, а овако немају речи, само ћуте и гледају свога барјактара како се бори, како стиска и шкргуће зубима, уздише и надима прса. Стискао се несретни човек, лице му се згрчило, говорило свима како му се у души јавила олуја и бура, како је на њу пао мрак, црна и пуста ноћ, ноћ која се више никада неће маћи.

— Не људи, не можемо ми заједно овђе! Ја или он, бирајте! — одмахну Лазар бришући знојаво и набрано чело.

Последњи зраци сунца, што је залазило тамо за висока бруда непријатељска, падали су и играли се на лицу барјактареву, дајући му неки чудан, страшан и жалостан израз, у којега су сви они писљили, јер га никада пре нису видели таквог.

Сутрадан Мирко више није био међу њима, осим у причама, у потсмеху, презирању и сажаљењу. Пошао је кући, мајци и сестри, и понео са собом сву занесеност и ватру својих идеја и убеђења. Када се он поздрављао с некима, који су га мало отпратили, Лазар је лутао по врху урбата камене главице, која је према фронту некако косо стојала. Тамо су га видели рано изјутра и знали су да га бол тера да лута и потуца се. Ко зна, можда он целе ноћи није легао, сигурно да није. Терале су га неке црне авети и шапутале страшне речи: „Шта, зар ти, Лазаре Марковићу, барјактаре, да родиш таквог изрода, који осрамоти

и дете одиве твоје, који пљује на све, на оно што се код свих твојих земљака, становника бруда и планина, држи и цени као највећа светиња! Зар ти, ти!“...

Једне вечери куцну Мирко на врата очеве куће. Мајка и сестра врискнуле су од радости и изненађења, отирале су сузе и вешале му се о врат. За мало па се све жене села, нејака деца која нису поспала, и два немоћна старца, колико их је свега било, нађоше у обору пред кућом Лазаревом. „Дошао Мирко Лазарев из свијета!“ — викали су и ишли како ко може. Седели су на плочама пред кућом. Месец се расипао богато више валовитог и изломљеног тешког плочника, који се те ноћи губио у неким тајанственим сенкама. Остали су до пола ноћи под том сребрнастом светлошћу, разговарајући и од весеља гранајући рукама.

Нарочито су много причали два мирна и доброћудна старца, причали су полако, хладно, као какви историчари, о ратовима из своје младости. Само није он причао, ћутао је нешто, замишљен и нерасположен, и једва ако би каткад одговорио на неко постављено питање.

Било је већ превалило пола ноћи, када је свако пошао својој кући, а он, Мирко, нашао се у сиромашној постељи затворених очију и мало отворених уста. Спавао је мирно. Сестра и мајка нису могле од узбуђења да легну, није им се спавало, иако су биле уморне од дневног рада. Хтеле би да не макну очи с њега, да га се нагледају или да га бар лепо виде према светlostи. Дуго је то зањих

чекати дан. И полако, са малом лампом у руци, на врху прстију, приђоше оне простом дрвеном кревету, у којему је он лежао, и почеше према шкиљавој светлости да га посматрају.

— Видиш како има лијепе црне брчиће и густе вијеће, — поче Милица весело да шапуће својој мајци. — Али што му је тако згрчено лице као да је стар?

— Џути, не буди га, — шапну Јела својој кћери, продужујући да посматра свога сина пажљиво.

Његово лице поред слабе светлости изгледало је некако потамнело и више набрано него што је. Мајка је на њему читала патње, страдања, глад и туђи праг, читала је све мучне и тешке дане, који су на лицу њеног сина остављали по један ожиљак, једну бору. Видела је она у једном и дугом ланцу од седам година повезана сва његова страдања и своје жеље. Све је то њу болело и жалостило — у души су јој се мешале радости и жалост, као мутна и бистра вода.

— Видиш што има лијепу кошуљу, црвену, баш као од оне робе што сам говорила да ми купиш за блузу кад будемо уватили пару за дрва, — опет прошапта Милица.

— Џути!... Џути! — умиравала је мајка. Затим је оне две узеше у руке и почеше да посматрају. Њихове су се зенице шириле и упијале у црвену боју. Црвена... црвена... кошуља... блуза... сукња... пролазило је кроз главу Милице, осамнаестогодишње девојке.

— Остави, — рече најзад Јела, и постави је на своје место.

Бацише још један поглед, па се, опет нечујно, удаљише у дно куће на попложано огњиште.

Сутра је ту његову кошуљу запазило цело село, девојке су је са чежњом гледале, а старије жене и она два старца са чуђењем. Нико о њој није ништа знао. Мислили су да такве кошуље носе сви људи који живе тамо где је он био. Чак су га питали: је ли то истина. Мало по мало кошуља је постала примамљива за све. Женске су се њоме заносиле и жуделе да им је имати хаљину те боје, али баш те.

У селу нису знали да је дошао из војске. Мислили су да је он стигао право „из свијета“ и да је свратио само на виђење, па ће кроз који дан и он тамо на фронт код њих да обрадује оца и овесели и ојуначи барјак. Али није тако било. Чули су они један део његових прича о „лудом убијању за рачун господе“, али нису разумели. Чудили су му се, препричавајући његове приче. Он је још увек рачунао да остане истрајан. Али међу ким? У селу само жене, деца и два старца, Недељко и Видак, који сваког дана седе заједно и причају своје доживљаје по стоти пут. Једнога дана пукла му је пред очима та празнина људи, осетио се некако сам, као негде да је прогнан где нема потпу ног живота... Био је сувишан... непотребан.

Но ипак, у пркос свему томе, он је побеђивао самога себе и време које је тромо пролазило. Попшто није могао да нађе никога од људи да би му могао говорити о својим идејама, па чак ни у граду — а тамо је због тога силазио већ два или три пута — одавао се шетњи, лутању и размишљању.

Прво би ишао од куће до куће, посматрао их као какав полицајац који нешто тражи, гунђао и вртео главом. Онда је излазио више села и дugo седео сам под једним дебелим шаторастим храстом, под којим су сељаци увек лети седели и причали о својим потребама, своме сиромаштву, о киши и угрејаном плочнику. Понекада би неки топал вал ваздуха доносио мирис увелог пелина, помешан са мирисом загрејаног, сунцем опрженог летњег камена. Када би ту седео, обично би мислио о том свом селу, што је некако прилепљено на врху нешто неравних камених ливада, у подножју два брда, једног мањег а једног већег. Кућице се нахе-риле, од сиротиње и беде закржљале. Када се уђе у њих, убије изнутра празнина и немаштина, а из неких и непријатан задах сточних отпадака. Међу њима је велики број које су подељене обичним плотом, и у једној страни лежи стока, а у другој чељад, која су, на велико чудо, на том тврдом, љутом камену здрава и једра. Он је седео мирно, раздрљених прсију, у дубову хладу, док му је машта кадила од куће до куће, свуда се задржавала и некако научнички испитивала тај примитивни и природни живот. Јежио се при рашчешљавању тога њиховог јада који је створен од са-ме патње, од превелике патње, али од патње без роптања и протеста.

Он се томе чудио и дивио, и изгледало му је све необично као да његове зенице никада пре ни-су гледале то гнездо сиротиње.

То се понављало толико пута, али једнога да-на он не хтеде да се заустави на уобичајеном ме-сту, него прође мимо старог столетног храста, мр-мљајући сам са собом:

— Нећу, вала, данас ту. Већ је и тај камен по-чео да пишти колико сам му досадио сједећи на њему. Идем да изиђем тамо наврх те главице, гђе сам често излазио док сам мали био и чувао пет шест коза и оног манитог шареног јарца. Хм, как-ко га се добро сјећам!... Како се вријеме промје-нило!

И он се право упути уза страну, између живи-ца и зановети, на већу главицу, коју су његови земљаци називали Ђирова Главица, зато што је ту некада неки Ђира нашао смрт од чељусти пома-ниталог звера, вероватно поманиталог од глади.

Када је изишао на њу, био је много уморан. Кашљуцао је, а грудни кош му се надимао и ис-пражњавао брзо као каква хармоника. Ипак је заборавио на то, па чак и на срце које му је врло немирно тукло, пред једним чудним погледом на пределе који су били нижи од њега.

Главица је заправо била брдашце, прилично високо, и он је с њега могао доста далеко виде-ти. А шта да види? Само камење, само тешко сте-ње, негде изгледа равно као каква сива ливада у превојима и наборима, а погдегде и валовито, о-штро отсечено као немиран вал на океану.

Из њих је био неки тежак, мучан и болан страх. Пред његовим очима, на том испуцалом ка-мењу, као какве невоље, ћућурила су се четири се-ла. Кућице мале ниске, покривене глатком танком плочом, једва што сведоче да у њима неко тавори. Испод тих ниских кровова, који личе на чобанске колибе, били су они војници на фронту, а из је-дне је био и њихов барјактар... стари ратник кр-сташ.

„Та ово је идеална земља једнакости, нико ништа нема, и крај! Нема оних безобразних богаташа, који не могу да виде прсте ногу од трбуха и који од угојености кркљају кад спавају или кад иду пешке. Ето, каква је разлика између ових села? Сва четири су на плочама, са цистернама, крај свих расте пелин, драча, јасеновина и ситна зановет. Пуста и празна као степа, камена степа. А и даље, где не може поглед да допре, свуда једнака беда и немаштина. Боже, да ли још где имају људи овакву очајну постојбину! Баш су глупи теоретичари комунизма, зашто не открију ове људе, њихов живот, зашто их не пронађу и не дођу овде да се мало одморе на овим каменим ливадама. Ту они имају да виде да је сва разлика богатства међу тим становницима у томе што неко има клопаво, мршаво, сиво магаре, а други немају ни њега. Нису то мађарске или руске равнице, није то Париз или Берлин, где једне дави беда и сиротиња, а друге богатство и луксуз, где једни иду гладни и голи, тетурају се улицама као да су пијани, а други су сопственици великих облакодера и гломазних фабрика, који уопште не могу веровати да човек може бити гладан или да му може што недостајати... Овамо, овамо би требало да дођу, у ову неоткривену земљу једнакости где нису никада ни једна кола затандркала, ауто забректао, господска ципела загазила, овамо где никада није плуг заорao! — Мислио је он док му је поглед био прикован за родни камен из којега врло често, као каква неман, излази горопадна глад и хара његове доброћудне земљаке, који цео свој живот носе тако мирно и тако храбро. У тој самоћи

на њега су наваљивале мисли потајно, изненада као лопови.

Наједнапут му се учинило да иде улицама Париза, да га заглушују хука и бучност живота, да му се гади кад види онај сјај, оно блешетеће богатство, поред којега многи гладују. Путовао је он мислима из улице у улицу, од облакодера до облакодера, од великих трговачких кућа до гломазних банака. Гладовао је, тражио посла, тражио милостиње, врзмао се као битанга, спавао у једној штали са кочијашима, отпуштеним радницима и општинским чистачима, са лоповима, апашима, а имао је посла и са детективима. И када му се то маштање, то поновно преживљавање једнога дела свога живота, изгуби полако, постепено, он се поново прибра, дође к себи. Пред очима му је опет пукло то тешко камење и насеобине на њему. И у његову главу је упала друга мисао, ушла снажно као што воз улази у станицу брекћући. „Па ти су људи исто што и ја, само они то не знају! Код њих је завладала једнакост пре него што је Маркс родио своје теорије. Бог зна када пре, — сигурно откада су се њихови преци настанили ту. Међу њима нема каста, нижих и виших сталежа, природа била јача од свега. Живе увек у пријатељским односима, и то опет савесније него икакви организовани радници, они заједнички ратују за своја права, за своје убеђење. Па ко би био тај толико страшан да им и овај живот загорчи и да од њих направи робове? „О, да, свесни су моји земљаци класне борбе, само што је они погрешно називају патриотизмом и национализмом! Али до ђавола, зар баш те речи могу значити нешто и зар се не

сме погледати у живот онакав какав је! Не, можемо ми то звати како хоћемо, враг или ђаво, ствар се не мења, овим људима треба живота, треба хлеба, воде, земље, путева.“

Када је силазио низ брдо, у њему се мутило и борило. Често је застајао и мргодио се, нешто размишљао. Осећао је како оне ратнике тамо, који на себи немају ни војничког одела, све више воли, како се о њих огрешио што је нападао на њихова убеђења да се боре за своју слободу и за права да могу слободно, бар слободно живети на том голом и гладном кршу. Спуштао се ногу пред ногу, полако, црвенећи се у својој симболичној кошуљи. Али када је дошао близу старог храста, он застаде. Две девојчице, чобанице, које су имале око себе свега петнаест коза, седеле су у хладу и певале. Он је хтео да чује ту песму здравих сеоских девојака, да се ње научива, и примакао се близу на неких осамдесет корачаја. Проста, сасвим прста горштака песма звонила је њиховим здрављем.

Киша пада, вјетар дува,
А наш Мирко жене чува,
их, их, их, жене чува!

Једна коза тресну звоном и оне се окренуше, цикнуше када га видеше и побегоше да се сакрију за закржљалим грмљем које је избијало између два плочника. Он је стојао као какав међаш, одваљен од сивог масива, и није могао ни напред ни назад. У њему се нешто кидало, пресецало, ломило крто као лед. Осетио је велико понижење, велику срамоту коју није могао издржати. У ло-

гору су му људи говорили све и свашта, па опет га нису могли уврдити. Напротив они су му тиме правила неко нарочито задовољство, гледао их је као неку опозицију и цинички им се смејао и ругао. Али, ето, све то што је видео и та песма тих малих девојчица пало је сада на њега тешко, убилачки, као да се све то камење сручило на његову душу.

Угризла га срамота и пробудила у њему горштачки понос и осећање части. Ноге су му подрхтавале и клецале када је пошао кући, био је стучен као да је пропао кроз оба жрвића његова села.

Док је седео пред кућом, и док му се грчило лице од јада, пришла му је мајка и, бојећи се да га не увреди и да не буде сувише брза, почела је издалека:

— Знаш, синко, овђе си већ мјесец, и више... добро би било, због свијета, да пођеш мало да се видиш с оцем... Знаш, само због свијета!

— Пушти ме! — скочи он као луд и стругну негде у камењар иза села.

У селу се било дознало да је он био у логору. Причало се: да није смео у борбу, него је пред шатором дрхтао као зец и слушао како се од треска и пуцњаве небо проламало. Па онда како је говорио противу рата, како је страшне речи рекао за барјак, како га је Лазар имао убити, чак је и пуцао на њега, и како је после тога побегао „у топлицу“ код жена и деце. Још су чули да су га звали „Црвени младић“. Све се то увелико причало по селу међу женама и децом, а из тих прича је најзад, ето, поникла и песма. Причало се и потсмева-

ло, али се свако чувао да се не изрекне пред Јелом и Милицом. Истина, било је неких приговора само издалека, увијено. Но Јела није била тако глупа жена да се не би могла сетити томе, заправо и она је сама осећала да је требало много пре да иде, али је била мајка, а он јединац, којега није видела за читавих седам година. Ипак једног дана она се реши да му родитељски, меко скрене пажњу на све то.

Али, ето, она није успела ни све да рекне, а он праснуо и отрао некуда. Била је због тога сва несрћана, срце јој је прскавало, кидало се од јада. Проклињала је себе и свој језик и заклињала се да му више никад ништа неће рећи: ни иди, ни остани... Нека сам ради шта хоће.

Сутрадан је Мирко седео опет под великим столетним стубом, на истом месту где су јуче певале оне две двојчице. Коса му је била неочешљана, лице згрчено, а кошуља још црвена. Држао је песнице стиснуте и непомично гледао у једну тачку на зренiku, тамо где се камена пустинја граничи са оловним небом. Изгледао је као неки очајник. Био је укочен, непомичан, као скамењен. Наједанпут га нешто ошину по души, по срцу, тако тешко и оштро као да је био мач. Врисак, кукињава избише у његовој кући. Викање, лелекање, јаукање и запомагање расло је као бујица. Њега је то убило, а не зна како ни с које стране се несрћа десила.

Напреже сву снагу да устане и да се отетура до куће. „Сестра или мајка, сигурно мајка, због оног јучерашњег, а чула ваљда и песму па није хтела више да живи?“ — рачунао је он. Али када

је пришао свим близу, разабрао је да се често помиње име његовог оца, Лазара. То је он погинуо. Стигао је глас. Причали су да се није нимало чувао, да је ишао усправно пут непријатеља и да је високо држао свој барјак. Решио се био да погине! Наместили хаљине по столу по обичају да представљају мртваца, и на њима поређали Лазарева одликовања, крстове и медаље. Грување у прса, кукињава и нарицање трајали су целог дана. Жене заграјале као чавке: туже, наричу, набрајајући дела и претке Лазареве. Наричу као да није остало мушки главе:

На кућу ти гавран пао,
кљуном шљеме преломио,
сузом огањ угасио,
црним крилом затворио,
врата твоје дичне куће,
о, Лазаре!
Коме барјак ти остави,
барјактаре?!

Јела седи код стола, бледа и нема, као да је заливена оловом, савлађује себе да не пусти сузе, јер је то срамота код горштака да жена плаче за мужем или муж за женом. Тужбалице се ређају и такмиче која ће срочитије изрећи своју жалосну песму, док се око њих чује потмуло ридање и роптање, само што се на махове отме некој јак и жалостан крик: „Куку, Лазо!“ А када би китили барјак венцем жалосних речи, два би старца само јечали и тако одавали дубок бол, али нису пуштали сузе иако су им очи биле пуне. Зазор је то за пра-

вога мушкарца, који је одрастао на љутом камену, њима је дужност у животу да све сносе и савлађују. Мирко се црвено у једном углу обора, изгледаје као права жалост. Нико није био близу њега, нити је ко покушао да с њим разговара.

И те дирљиве сцене, које жене међу горштацима тако успешно изводе својом вриском и кукњавом, као да су помрли сви мушкарци на свету, трајале су цео дан, чак нису с мраком престале. Ноћ је била испуњена скоро истом жалошћу.

Ујутру се продужило, и тако ће трајати најмање три дана. Жене неуморно жале и наричу, а старци, набрана чела, беле и чврсте косе, седе на својим јучерашњим mestима, пуше и замишљено гледају или нема Мирка са његовом црвеном кошуљом. Бог зна шта се у његовој души тог дана и те ноћи збило. Ноћу се некуд изгубио, слушајући како му у ушима звоне они клети стихови и мешију се са кукњавом која долази од његове куће. Док је трајала жалост, то нико није приметио, јер се на њега нико није освртао. А кад се мало умирило и стишало у селу и у кући бајрактарској, сетили су се и почели да га траже. Питали су у суседним селима, код својте, слазили у град, а онда тражили по јаругама, рупчагама и шкрапопвима. Али никде никаквог трага није могло да се нађе. Нико није могао знати куда је и како исчезао. Мајка и сестра су биле још пред једним страхом какве несрће. Село је говорило да је опет отетурао некуд у свет и да се неће никада више вратити.

— Несој!... Битанга!... Изрод!...

Касније се ипак о њему дознало...

Причало се у логору, причало се свуда кроз камену постојбину, о једној ноћи без месеца, када је сипила јесења киша, меко, полако као да је небо плакало, о непознатом пределу где се водила очајна борба, где су урликали топови, клокотали митраљези, праскале пушке и одјекивале бомбе. Неко је беспрекорно држао заставу пред четом љутих и мрких горштака, неко ко је био близу старија барјактара када је пао, неко ко је дигао са земље барјак и понео напред. Један се младић пробијао кроз мрак, витак као срна, љут као рис, у црвеној кошуљи, која је сада изгледала потпуно црна, изненада је истргну барјак из руку барјактарових и с њим јурну напред, тамо откуда су те ноћи горовите главице бљувале црвену ватру и сиви челик. Почеке је био да се губи у ноћи, одмицао је напред... био десетак корака пред свима... када је њега и барјак нешто силно треснуло о земљу.

То су се у њему једновремено укрстили мечи два непријатељска фронта... Мирко је пао мртав и по њему се расирио полако, као неким случајем, поносни изрешетани крсташ његових предака.

Црна Гора

Авто застаде. Озго, са планине, бујица снежног вихора, густа као облак, сурва се помамно око митим падинама и јаругама и суноврати лудо доле према надашлој горској реци, која тамо негде дубоко пенуша на брзацима и пева своју дивљу песму стенама и клисурама. Фијукну ветар ледено и оштро, вејавица задими поврх малог и црног крова, затресе њиме као разапетом мокром црпином и пригуши малаксало зујање мотора.

— Како то?! — рече шофер Томић окрећући се путницима. — Није могуће!... Ах, бога му... То је права несрћа!...

Нико није одговорио. Путници су ћутали, скамењени од изненађења, нису чули речи, или нису били довољно присебни да вежку мисли и кажу било што.

— А сад! — викну он јачим гласом после неколико тренутака чекања. — Шта ћемо сад?

Марко Јонић, човек дугачка лица, смирене и паметна изгледа, погледа својим ситним граорастим очима у сапутника Рабацића, отпусти мало човека којега је придржавао, окрену се шоферу и, узбуђен, одмахну главом.

— Напред!

— Шта?! — испречи се трговачки путник Рабацић. — Јесте ли ви паметни!... Видите шта се десило!... Ноћ пада... планина се испречила пред нама... и... и... пазите само, како ово засу!... Куда?... Куда?... Мртав човек вам је у наручју!... То није шала... Уразумите се!

— Да сам знао не бих га узео, — умеша се Томић. — Човек је изгледао здрав... Знате, ми, шофери, возимо свакога... Испане случајно три, четири, пет путника, сваки дошао са своје стране, не познају се... Ако их ја не узмем, узеће други... Треба живјети... И ми се међусобно боримо и отимамо... На овом путу није лако бити шофер... Као желите!... Мотор је добар... Нико није могао предвиђети да ће планина овако!...

— Сада би тешко и окренули ауто, — рече Јонић. — Ја сутра морам у суд: то је трећа расправа... пође ми све до ћавола...

Снежна бура поново продрмуса кровом, мотор се још више притији.

Ноћ се пре времена спуштала. Високе камене планине изгубиле се, завејале их снежне мећаве и видик се зауставља на старим крстатим боровима, удаљеним једва сто-двеста метара.

Људи су се одлучивали, убеђивали један другог и бриљиво, напетих нерава, тражили могућа решења. Мртвац је у свом седалу — између Марка Јонића, малог државног чиновника, и Радице Рабацића, дежмекастог човека, живог погледа и нешто издуженог носа — био млитав, спуштао се леђима и био готов да се скљока напред, да га Јонић није придржавао. Глава се помало мицала, час је падала на прса, а час бежала у страну.

Човека је пре неколико тренутка, када је ауто успоравао брзину и обилазио окуку, нашла изненадна смрт. Срчана кап је прекинула његову нит и он је једва доспео да два пута зине, преврне очима и притисне рукама леву страну груди. Био је коштуњав, сељачки широких рамена, широких грубих јагодичних костију, великих незграпних руку, у неком половном варошком оделу, које му је рђаво и неприродно стајало. Нико га није познавао.

— Лудо је ићи кроз планину ноћас! — убеђивао је Рабацић.

— Главно је издржати до хана.

— До хана!... А ко зна где је тај ваш хан?... Ноћ је ноћ... планина... вуци... Најзад зашто... реките зашто... чему то?!

— Кажем вам, сутра ћу изгубити све, ако не стигнем на вријеме... разумијете већ једнпут... морам!...

Јонић није никако одустајао, напротив све више је захтевао да се продужи пут и говорио је о свом малом имању и о важности свога присуства пред судом. Увиђајући његове разлоге, шофер, који је имао један образ крахи због уздужне посекотине и који се — стискајући се у масном кожном каптуу — двоумио шта да уради, изиђе брзо, извади ланце, обмота око точкова и, када би све готово, даде мотору пун гас и ауто поће средњом брзином.

Снег је сипао густо, планина се све више завијала мраком и празном самоћом, а глас машине је постојао чистији, некако плачљив и јецов, као

да је свестан великог планинског пута и неизвесности која га можда тамо негде чека.

Јонић је својски држао мртваца, обгрлио га и пола прислонио уз себе, а када примети како му глава клима и како, због олабављених мишића, пада доња вилица и клопоће, он извади марамицу и повеза испод браде и преко главе као што се то обично ради са мртвацем.

— Шта је човек! — рече Јонић довршавајући посао.

Трговачки путник ништа не одговори. Рабацић је био љут. Ударао је нервозно кажипростом по колену. Он је био некада ћак и још пре него је напустио школу, подлегао је „нестварном осећању“ песника романтичара и желео да пропутује и позна лично људе на камену. Али сада се брзо и страшно разочарао. Тада планински бедем пред њим, то пењање и губљење међу брдима, та борба са невременом и суровом природом, где не може да види ни човека ни насеља, оживљавала је његову равницу поред плавог, тихог и снажног Дунава као неки сан, као нешто несравњено лепо. Пазећи да на заокретима одржи равнотежу, он је озлојеђено говорио у себи:

— О овој се земљи толико певало!... Лудаци су ти песници!... Требало би свакојег овуда провести... пешке... пешке да прођу и певају... Тада би ти лудаци били у истинском заносу... Тада би видели своју лаж из кафане... своју чежњу поред чаше... крвава мисао би им се родила у глави... или крвава мисао о својој судбини... о једној ноћи као овој мојој... да...

Мртво тело је мигојило и бежало преко седала доле. Јонић, да би га одржао, целу његову тежину је навалио на себе. Мртвац је био крупан и на окукама — када се равнотежа изненада губи — гњечио га свом тежином. Јонић је патњу сносио мирно. Али он то није радио зато што је нешто нарочито осећао према том несрећном човеку. Можда када би он тачно испитао своја осећања, пре би казао да га mrзи и да га враг носи. Шта ће му сад он ту, кад га није никада видео у животу и куд би људи доспели, ако би човек пре ма човеку морао да буде тако обавезан. Али он је готов да до краја пута издржи тако, само да стигне на време. Њега је покретао осећај према свом имању. Знојио се и осећао умор, али помисао да сутра мора бити у суду, да му је жена у болници, тешко, можда смртно болесна, и да су му деца остале код служавке, чинила је те је био заузет потпуно самим собом. Заправо, он под таквим околностима није могао ништа друго ни мислити. Волео је врло много жену и децу и сматрао да он мора због њих све да ради, да се мучи и пати, и да, ако то, не дај боже, буде требало, претрпи понижење. Али исто тако волео је он и своју кућицу и две крпе земље иза ње, иако је знао врло добро да то није никакав иметак и да не вреди ни толико колико га је задужио његов покојни отац Никола, школујући њега и лечећи себе. Он никако не би могао да се одвоји од ње, он се ту извио, детињство провео, ту му је корен, неким невидљивим и необјашњивим нитима везан је његов живот за то место. Снег је падао стално, ауто ишао без сметњи и бректања мотора као да му је

још оживљавало и развијало немирну и зажарену фантазију. Две расправе је он до појединости пре тресао, видео је судије, адвокате, два одвратна зеленашка лица, Срдана Чокића и Сефера Докића, који неће да му дају ни времена ни могућности да се снађе и извуче из те беде. И сутрашњи процес је исто тако видео. Све је као пре. Само оно последње, она пресуда није му била никако разумљива. Речи судијине су му биле потпуно нејасне и он није могао да схвати: да ли је изгубио или се свршило у његову корист. Лебдео је изменђу једног и другог решења. Али катакада то струјање душе и живота нехотице је прекидала мисао о том човеку. То је било обично када би се тргао да га сачува у седећем положају поред себе. Он не зна ко је, шта је, и чему то, кад је мртав. Умро је онде где није мислио. Али зар ту исту судбину не ноше милиони других људи! Умиру непознати, презрени, далеко од својих... Да, да... али, збильја, ко је тај човек, има ли кога, да ли се враћа жени и деци, или је ишао некуд за крухом... бесциљно?.. Можда је и каква скитница, готован и пробисвет који је случајно овамо залутао!... После опет је дошло имање, суд, деца, лик болесне и смртне жене међу четири бела зида, далеко у другом граду, без својих, без она три црва, без топлине огњишта.

Јонић није примећивао колико су ушли у планину. А сада већ не би могао ни оценити где су и да ли су прошли мимо два последња села. Ауто је ишао успорено, скоро ходом човека, а светлост рефлектора ударала је и ломила се о белину пута. Одавно је већ почeo застајати и прикупљати

снагу да пође даље. Узбрдица и снег били су све отпорнији. По свему је изгледало да су дубоко зашли унутра и да су се попели врло много. Тешко је било одредити које је доба ноћи. Али свакојако је јасно да су они на путу дugo остали. Јонић је покушавао у неколико махова да заподене разговор, како би разбио мисли и нежна осећања која су га гушила. Рабацић је међутим ћутао, држећи затворене очи као да спава и ждерао се што је предузимао путовања у тако пуст и несрећан крај. Шофер се није више окретао за собом, пазио је и хватао пут, засут и скоро изгубљен, удешавао брзине, истраживао окуке и стално мислио како ће мотор прогутати бензин. Једанпут је био неопрезан и имали су се сурвати. Али после дугог напрезања и патња ауто најзад застаде.

— Шта је! — отвори очи трговачки путник.
— Превише је нападао...

Рабацић се љуто и суво накашља и обави око колена деку коју је увек на путовању носио собом.

— Тако је када се сељачки мисли! — рече он.
— Нећемо ноћас изаћи из планине... Можемо ли да се вратимо?

— Касно је, — одврати шофер и мотор страшно заурла. Пође неколико метара па опет стаде.

Даље се није могло. Снег је нападао и завејао пут. Ноћ је била ужасна и свирепа, нешто хладно и стравично је из ње извидало и наваљивало на ауто, пробијало кроз његове зидове и бесомучно нападало на успахиране душе. Било је то нешто нејасно, нешто што се потсвесно наслућивало и осећало. Ветар је дрмусао кров, засипао густим

прамењем снега и звијдао, јецао у ћутљивим и сеновитим боровима. Страх је нарастао над главама људи и постајао нека чудна сила. Извирао је из планине, из црне злокобне ноћи, из дивљег урлања невремена, и њих правио малим и ситним. Вратити се натраг! Поћи напред! Никуда!... Никуда! Ту остати, ту чекати и ту се борити! Да, борити се, човек се мора борити, борити телом и душом! И они стиснуше срца, закопчаше хаљине, увукоше врат у рамена и дрхтећи од страха и зиме изиђоше напоље.

Планина и ноћ стихијски заурлаше још више и још јаче по врху њихових глава, продрмусаше кола као да ће да их смрве и да чудном језивошћу, као деца кад плачу и зацене се, у разапетим гранама, мршавим и белим, као окупаним циновским костима, зацвиле жалосно и сувово, зацвиле па престану. Подметнули су своја рамена и упирали. Упињали су снагу. Стенјали су, дрхтали, али су се точкови једва приметно кретали. Рабацић се стискао и зацрнео у ноћи, пуштао неке гласове, упињао се силно и чудно мрштио и кривио своје лице. Али он је био тога несвестан. Страх, слутња и предосећање су га мучили. У глави му се нешто рађало. Његова машта никада није била тако жива. Пред њим су — када би затворио очи — излазиле јасне и чисте слике неких неодређених и непознатих сибирских предела из руских романа. Чинило му се да је то стварност, да звијди мећава кроз ноћ, да су робијаши на путу малаксали и запали, да је и он робијаш... да су сви измождени и изнемогли и да је пред њима понор, неизмеран бео понор, да је зинуо и да ће да их про-

гутати... Стварност... права и језива стварност!... Снег, вејавица је засипала. Црне сенке су се повијале, чистиле су пут из све снаге, они су гурали ауто. Али наде је било све мање. Роптали су, стењали, некада ћутали дубоко, слушали како невреме урла и оргија планином, а некада су стискали зубе и, пуни очајања и мржње, један другога врећали и оптуживали. Прекидали су, одмарали се, и поново почињали. Једанпут, двапут... неколико пута. Снага и присебност су их издавали све више, а црна и несрећна мисао, црна визија је била све ближе и стварнија.

И када су чула и осећања била највише истанчана, они чуше позади неки неодређени шум. Отварали то планина своје чељусти на њих? Да ли се то страшна визија остварује? Шта је?... Ко је?... Нешто тајанствено... злокобно као глас разигране и помамне звери.. Тамо... тамо... ето га тамо! У даљини се одиста нешто црнело! Нека гомила је ревала по врху белине. Примицала се... Нараставала... Вукови! Гладни и страшни вукови! О, планино, планино... О, Црна Горо! — понавља се очајно у свести Рабацића. Нарастају звери као чудовишта, као страшне але. Ветар фијуче у оближњим боровима, људи дрхте. Трговачки путник лебди на граници свести, губи се. Чинило му се да се неодређене црне мрље претварају у огромне крволовичне немани, које се полако, лено извлаче из камена, и да пред њим отварају уста, мљацкају својим огромним чељустима и лацкају црвеним језиком. Опет је било све сама мисао. Не, било је осећање, црно и страшно осећање, једно једино: ноћ, планина, смрт! Загледаше се, напрегнуше по-

гледе до крајњих могућности... Црне сенке су играле и постојале огромно велике... циновске!

— Људи! — узвикну Јонић неочекивано и ветар му поцепа и разнесе глас.

— Људи! Људи! — понови Рабацић дрхтаво полуизгубљено и поче да чисти ледени зној са чела.

— Да, да... иду људи!

Црне погрбљене сенке су журиле, посртале, падале, опет се дизале и прдужавале. Увијали су се под ветром и заносили у страну главе. Борили су се са невременом и планином, али се борили као вукови.

— Куда путујете? — пресрете их шофер Томић када су били на два корака.

— Ми!... Ми не путујемо — одговорише они и засташе. — Ми смо виђели из села... Кажемо: ено нужде... запрли су... Онђе треба помоћи... С планином се чојак не смије шалити....

— О добри људи! О добри људи... Људи... људи! — узвикну Рабацић сав срећан и рашири руке као у каквом неизрецивом заносу на позорници.

— Зашто добри, господине! — рече један сељак на чијим се брцима и веђама нахватао дебео слој снега.

— Дошли сте да нам помогнете... да нас спасете!

— Зар је то нешто!... Видимо не мрдате... о-стасте цијелу ноћ... Чојак чојку треба у нужди да помогне... Ми друкчије у овом крају не би могли ни живјети... Сваке године ми овако... Навали не време као ноћас... овђе нанесе... Путници не значу...

Шофер је опет седео на свом месту и давао гас. Осам пуних снага је упирало. Сељаци су подвикивали и уједначивали покрете и напоре. Ауто је просто вучен поврх снега... сплазао се.

— Овђе бије право с врха планине, — објашњава један сељак.

— Бррррр! — струже језиво мотор.

— Оооп!... Оооп! — узвикују гласови.

Точкови се не виде... Људи се боре са планином, укопали се у снег, стисли се и зацрнели.

— Црна Гора!... Црна Гора! — стење Робацић сам за себе, пун мржње и очајања.

— Шта! — пита неко с другог краја.

— Никада је више ја не видео!... Никада!.... Никада!

— А што кажете за нас — додаје сељак испод дугог тешког туња. — Ту нам је од колијевке до мотике... хе, хе!

— Друго сте ви!

— Друго!... Свако нам то каже, господине!... Друго!... друго!... То је лако рећи...

— Па и јест тако... ви сте се ту родили.

— Јесмо, вала, и овај камен нас је научио на сваке јаде....

— Па што не тражите да вам се помогне и олакша живот.

— Тражимо... просимо... просто просимо свакога дана и понижавамо се... Тражимо путеве, жељезнице, цистерне — а они нам кажу: „Ви сте прави патриоти!... Тражимо жита и рада — а они одговарају: „Једино ви имате чојства и јунаштва“... „Окрените се, не може се више овако!“ — вапијемо ми — а они одговарају: „Ви сте потомци

Косова! Ви сте очували слободу на вашем камену!“... „Треба да живимо!“. — Јадамо се и грцима голи и боси. — „Гусле су вам храна!“ — одговарају они... И све тако... И увијек тако... А у души је све уже, све тјешње... Дошла је мала као проносац... прснуће или нестати.

Зррррр!... Оооп!... Оооп!

Људи су дахтали, подметали леђа и рамена, упирали рукама и главама.

— Нема ништа сигурније од волова, — рече један од сељака. — Ове ваше летиперке су брзе али не вриједне... А во не... во има снагу у раменима.

Неколико пута су морали да почину и да се одморе... Неколико пута су скоро носили ауто.

Најзад су успели да га извуку и да га изнесу на окуку. Снег је падао тихо. Дах ветра се није нигде осећао. Као да се прешло у какав заклон. Планинци, крупни и отресити, стојали су пред упаљеним рефлекторима. Чупаве и црне главе израстале су сетне али снажно из незграпних сукнеких кабаница. Топал и видљив дах отпухивао је испод бркова и мешао се са белим и кристалним пахуљицама.

— А ако још где запнемо? — упита Рабацић.

— Нећете, — одговорише они у један глас.

— Можете сад слободно. Овај други дио планине није никада био опак.

Авто је бректао. Космати планинци су кретали. Њихово је село далеко и неприступачно. Треба разгазити снег. Корачали су напред својим дугим гњатовима и одлазили један за другим.

Шест мрких снажних људи начинили су дубок утисак на Јонића. Они су видели невољу и до-
трчали. Изложили се опасности да их спасу. „Тај
примитивни човек — мислио је он — тај плани-
нац и камењарац носи у себи племениту душу и
ретко развијену свест. Изгледа груб, сиров и не-
отесан, а испод те његове одвратне коре, испод ње-
говог гуња и кабанице сагара дубоко осећање и
нагон човекољубља, који каткад букне и блесне
као небеска светлост. И то је оно што треба да буде
човек, што треба да будемо ми сви, што хоће...
што хоће велики и горостасни духови човечанства.
Да, тај мали и ситни човек, непронадени и неот-
кривени, једнак је, не... не, непосреднији је и
стварнији од тих опсенара“. А такав мали човек
био је и његов отац. Носио је вероватно исто та-
куву племениту душу, исто тако велико осећање и
велику свест, коју су векови и тешки мученички
живот пречистили. Можда је и он ту исту љубав
имао према другима као и они, прискочити, помо-
ћи, поделити бреме, спасти. Осећати и непознатога,
намерника и случајног пролазника као овога...
као сама себе. Само он њега добро не зна, он је
био у граду, у школи, — далеко од сенке свога
бољешљивога оца. „А да ли смо ми такви, ми у
школи, у канцеларији, у кафани, у граду? — питао
се он. — Ко би од нас тако ноћас пошао преко пла-
нине? Ко би загазио у такву отворену опасност да
спасе другога... непознатога... некога човека којега
никад пре није видео и којега више никада неће
видети“! Јонић из тог и таквог размишљања неопа-
жене „пропаде“ у нежна и танана осећања. Чини-
ло му се да чује негде у близини нечији тајанствен

глас како виче и буди његову унутрашњост — и
почињао је да осећа грижу савести и дубок стид
пред самим собом. Он према томе несрећном чо-
веку дотад није ништа осећао. Он је њега држао
и чувао, он се жртвовао не зато што је то човек,
неко да би сутра био тамо у суду да би спасао свој
црни и чађави кров. То је њему изгледало као не-
савесност и непоштење. Тако не би урадио није-
дан од тих планинаца! И он пружи руку, забаци је
преко другог рамена, приви мртвача још више,
нежно, као рођеног брата, и као да га мало поми-
лова.

— Јесте ли ви учили школу, господине Раба-
цићу? — изађе он из свог затвореног размишља-
ња и окрену се према трговачком путнику, као да
је са то неколико речи хтео да каже све оно што
је кроз његову главу прошло.

— Да, — рече Рабацић, одобровољен и ослобо-
ђен страха, па поче да прича о себи и свом живо-
ту. Била је то дуга и ласкава прича. А када је ис-
црпео све, онда је прешао на своје планове. Гово-
рио је о својој девојци, некој Анки, о њеном ми-
разу и својој уштећевини, и о томе како ће на
пролеће да се ожени и да отвори своју радњу у
Сомбору. Његова говорљивост је била дуга и за
шофера Томића много интересантнија него за Јо-
нића којему је он стварно причао, пушећи цигаре-
ту за цигаретом. То је био један од главних раз-
лога, што су прошли мимо хана, који је био на
десетак корака од друма и у ноћи се једва приме-
ћивао. А када су били од њега далеко две окуке,
и када су се сетили своје грешке и непажње, ни-
су хтели да се враћају и, сложивши се сва троји-
ца

ца, продужили су пут пробијајући се све више кроз висок горовити масив.

Завејана снежна планина је најзад остала позади и ланци су са точкова скинути. Ауто је тресао мотором између тешких и скоро голих камених брда. На прозоре је притискао и ударао ветар споља. Зима је починјала поново да хвата и стеже. Јонић је помало подрхтавао уз укочено тело мртвача.

Опет су заћутали. Рабацић се савио, добро умотао у своме углу и почeo да дремуцка. Тада садан пут треба тако да прођe. Гвожђе је све више бректало и његов глас је некада малаксавао, а некада нарастао и стостручио се. Возило се, возило дуго и тешко. Али тамо, већ далеко, ауто опет застаде. Точкови застругаше и полако се зауставише.

— Шта је сад? — рече трговачки путник отварајући очи.

Шофер не одговори ништа, брзо изиђе, срдито залупи вратима, промрси нешто као псовку, обиђе око кола са упаљеном цепном лампом, диже крила и погледа у мотор и резервоар.

— Нестао бензин! — јави он и поче да се извињава како му се никада није десило да овако путује. — Мора да је тај мртвац баксуз!

— И ја мислим! — прихвати Рабацић. — Има људи који су и мртви баксузи...

— То је непоштено! — побуни се Јонић и мртваца још више приви уза себе, као да га је тиме хтео заштитити од увредљивих речи.

Шофер Томић се сада лако снашао. У даљини је видео како град светлуца и мига у мраку. Он је објаснио да ће за километар-два наступити стрмина и предложио да дотле догурају ауто, јер ће тада кола моћи сама. Путници су опет изишли. Зима је ћаволски стезала, горе него у планини. Са источних планина, седластих и грбавих, био је јак леден ветар, чинило се као да реже и носи тело. Људи су се стресали и цвокотали, ауто је милио, под чврстим новим гумама пуцкетао је ситан и оштар песак. Корак по корак се напредовало, промицао је камен по камен. Људи су опет дахтали, опет се умотавали у зимске огргтаче и слушали како ветар фијуче у процепима и витринама камена. А када је и то постало неиздржљиво, трговачки путник Рабацић поново изгуби стрпљење и поче да мумла и гунђа о несигурности саобраћаја, о пустим каменим пределима козара и примитиваца... о проклетој несрећној земљи... о јаду и беди њеној.

— Пропала се! Пропала се!...Пре него што пође овамо на пут, човек треба да уреди двоје: да се осигура и причести... Дабогме. Хм... Црна Гора! Патња... патња... и патња... Баш су ти песници луди!...

Ауто је мењао места, милио као пуж, прошао једном окуком, другом, трећом.. Било је ту скоро два километра. Било је и неколико сати времена. Рабацић ј био дигао руке, псовао је камен, гредио земљу, оптуживао саобраћај, људе, државу.

— Пазите, пазите! — повика изненада Јонић цвокоћући. — Ено светlostи... то је кућа!

И збиља, напред педесет-сто корака, ниже пу-

та, светлуцало је нешто. Људи су поново прибрали снагу, пригурали ауто близу и пипајући отпузали преко камена.

Кућа је била мала, покривена танком плочом. Згурена на камену, дању је изгледала сива, као крш, а ноћу се црнела међу тешким наслагама, па се једва могла приметити. Издавао би је само жућкасти пут, који је водио до ње, или, тако ноћу, светли зрак, који би избијао на малим ниским вратима или негде испод неуредног и неприљубљеног крова.

Путници су се изненадили када су ушли. Пред њима је била необична слика живота. На отвору је пламсала велика ватра црвено-беличаста, а око ње је седело и грејало се двоје деце, једна жена и један старији. Скоро ће да сване, а они седе и греју се. То мора да значи нешто, мора да се нешто десило, — спавају брда, планине, читав тај живи и испуцани камен, у то време спава свако... а они као неко привиђење.

— Нешто се десило? — упита Јонић ширећи руке и примичући их огњишту.

— Што? — одговори зачућено чупави старији.

— Па што сви сједите у ово доба око огња!

Старији се закашља, испрати погледом једну варницу која одлете према чађавом крову.

— Сиромаштина! — рече он кратко и дуну. Жена стисну колена, сави руке око њих и обори поглед пред собом. Очевидно, њој је било тешко то признање.

— Како то? — умеша се шофер. — И сиромах може лежати и спавати као други.

— Може... али ноћ је студена, а те прље што се покривамо сасвим су ништавне... под њима се не може заспати од зиме... На камену има свега... али... али...

Старији заћута, спусти главу и пљуцну пред себе. Људи се загледаше и тек тада приметише како су слабо обучени и како деца уносе у огањ своје голе и поцрнеле ноге. Поглед им одлете испитивачки по кући: бедни и тмасти зидови су се осветљавали огромним и лако покретљивим сенкама, а други део куће је био преграђен великим лесама. У угловима било је нешто као постеље.

— Када је оваква зима лакше се претури ноћ поред отвора. Најмлађе дијете покријемо добро, а ми овако.

Старији показа руком у страну, где је било набацано неколико прља и један костретни покривач. Ветар улете неочекивано испод крова, отресе чађу и удари у леђа, дим се пови и сасу у опаљена мршава и детиња лица. Петао негде позади куће закукурека и глас му се искида и разви по врху неравних камених брда.

— Јест', господине, да опростите — рече жена не дижући поглед — ћед је истину казао, а није требао, ви сте јабанци... Не треба чојак да каже све што трпи!

— А шта је у другој страни куће? — упита Рабаџић радознало.

— Четири-пет коза и једно магаре. То је наш мал. А, да речеш, нема се ће више ни држати.

— Како то?... То је нехигијенски! — рече трговачки путник необично изненађен скоро у неверици

Старац и жена га добро не разумеше, та реч је за њих била неразумљива, али Јонић неким ироничним, једва приметним, осмехом одврати место њих.

— Такве су куће њихове... тако се одвајкада живи одавде па до мора.

Разговор застаде. Путници, већ ограђани, почеше посматрати чудну породицу са камена. Старац је био већ сав сед, коса му је здрава и чврста, лице мршаво али младолико, прса раздрљена, а из сукнених ногавица, жутих и искрпљених, избили суви голени ногу и црне пете, тврде и испуцане као копита. Жена такође паћеничког и гладног лица, са брадавицом поред левог уха. Забрађена фетком ресатом марамом, изгледала је много старија него што је била. Двоје деце — старија је била девојчица — плавокоса, мирна, безазлена, пепељаста лица, ћутала су, слушала разговор и своје босе ноге примицала све више ватри и пепељару.

— Па од чега живите? — рече Јонић и пружи цигарету старом камењарцу.

— Од чега су нам и ћедови живјели...

— Патимо се, а богме танко, господине, — умеша се жена пошто виде да старац неће више да говори — ћед је остарио, оронуо, а ја што могу, женска сам глава, неразумна, поћерам катkad магаре дрва да купим соли и газа... Док је ту био мој муж некако се крпило.

— А ће је сад? — упита Рабацић.

— Ће?... Бог зна... Негђе у свијет.

— Како то?

— Тако... Пошао у свијет... Не знамо му стрва.

— Оставио вас?

— Не!

— Па што ради?

— Не знамо... Прије се овђе мучио и дан и ноћ, као кријест илинштак... Да опростите, кријумчаријо је дуван. Морао је... Ишао је до границе и отуд доносио по тридесет или четрдесет кила. А ко зна ће га је продавао. Ишао је некуда далеко, много је опанака трошио. Послије десетак дана би се вратио и донио пару. Ћеца и тај старац морају да једу — говорио је он — па ако ме не неће ни бити.

— Ишло му добро?

— Баш добро. Био је вјешт... Али, господине, то је ћавољи посао, и крвника ми Бог од њега сачувао. Имао је велику снагу, а не би могао дugo издржати. Финанци су га стално гонили и тражили... они 'оће пошто-пото дуван, дуван и њега, а не знају да ми треба да једемо. Биће тако њима пише у закону. Западали су му неколико пута и пузали на њега, једанпут су га и окрвавили по лијевој нози, а два пута је морао да баци бреме и да спасава главу. Али и он је на њих пузao. Причао је како су њих шесторица једанпут водили тамо у планини праву борбу са финанцима и како су их одбили и потисли. Знате, носе и они оружје... још како! Посао је такав. Тако се само може и зарадити залогај љеба. И кућу су нам толико пута преметали. Кад се само сјетим што је било и колико је он ризиковао да нас прехрани. Никада ни-

смо били сигурни, кад пође, оће ли се жив вратити. Глава му је била стално у опасности. Али једнога дана је било више немогуће тако даље: морали су га или убити или ухватити. А куда би то? То би значило за читав овај дом велико зло... права пропаст, господине.

— Па?

— Једне вечери, негђе у госпођине посте, био је петак, пође преко планине. Рекао је: идем у свијет да радим нешто друго. У Босни, кажу, има пилана и рудника и тамо се може под земљом радити као у Америци. Под земљом ће бити сигурније него пред финанцима... Ту му је Босну неко хвалио много. Нека чудна земља и чудни људи. Тамни вилајет, кажу. А је ли та Босна далеко колико?

— Није... није то далеко. А пише ли кад?

— Пише. Два пута досад. Једанпут је и нешто пара послао.

— Боље тако — рече шофер — боље би било и ја...

— Бог зна, господине... ред се мучити... Ми смо на то навикили.

Јонић је слушао разговор. Понекад нешто би и проговорио. А и у глави му се стално вртела мисао о сутрашњој расправи и о мртвом човеку који тамо на крају пута седи у ауту, отворених уста и повезане главе.

— Би ли — умеша се он наједанпут и скрену разговор на другу страну — имао ко одавде да пође у град за један ауто? Ја ћу му дати писмо.

— А ко?

— Зар нема нико ту у селу?

— Ту нема села... село је иза брда... Овђе се мој чојак доселио да би лакше кријумчарио... Знајте, треба се склањати испред очију.

— Платио бих добро... тридесет динара.

— Бадава је то, господине, кад је село далеко... Да је мој чојак ту, он би пошао... штета... тридесет динара.. то је добро!.. А да не би могао ти, ћеде, јадан не био?

Старац као да није чуо те речи, ћутао је и набирао чело размишљајући нешто.

— Отуд би се довезао у ауту.

— Шта је користи кад нема никог... Штета што није ту!... Ђеде, да не би ти могао како, чоче?

Камењарац је био непомичан. Изгледао је као да плови својим мислима некуд далеко и да не осећа своју присутност на огњишту.

— Нестао нам је бензин.

— Тридесет динара се не заради ни у босанским рудницима за један сат или два! — додаде трговачки путник. — Човек тамо мора дубоко саћи у земљу да их види. Мора изгубити сунце за цео дан. А овђе шта је — седамнаесет километара

— Ђеде, ћеде, што велиш?

Старац и не погледа на црномањасту и болешљиву снаху. Увукао се у себе и ћути. Тршаве веће му се набирају све више. Нека тешка зловолја га мучи, и као да не чује сва та питања и наговарања. Али пошто се продужио разговор — јер му се жена није више обраћала, нити су од ње очекивали пристанак — он устаде и поче по кући да тумара. Нешто је тражио по мраку, преметао је неке

ствари и ћишкоа их ногом љутито. Пипао је по лесама и нешто гунђао.

— Ђе ми је онај други опанак, ћаво га мака! — викну он срдито у једном полуутамном углу.

— Шта ће ти те оправчанице сада? — одазва се жена и погледа преко људи према њему.

— Ђе је?.. Ђе је?... Ђе год шта оставим више га не могу на том мјесту наћи!

Али се одмах умири. Донесе неке старе чарапе и прсле сасушене опанке и, пошто их истресе и протрља, навуче их на црне и широке ноге.

— Дај писмо! — окрену се он Јонићу.

Људи се изненадише, јер нико није очекивао да ће његово ћутање донети такву одлуку.

— Што не кажеш — рече жена — ја бих ти нашла опанке!... Полако ћеш ићи... пази се... Ниси ти већ млад...

Док је она говорила, Јонић написа нешто на једном папиру и пружи га старцу.

— Ево!... Даћеш ово у кафанду „Код пролазника“, и ништа више.

— А 'ођу ли и ја сјести у тај томобил?

— Разумије се... разумије се...

— Јесте ли казали да нам фали бензин? — упита шофер.

— Јесам.

Стари камењарац узе неколико цигарета, што му пружише путници, прихвати неку штапину и погрђено, али хитро, крохи преко кућног прага у који је тупо ударао ветар. Тада жена проџара ватру и стави још неке јасенове цепке, па поче — правећи брижно лице — да прича о њиховом селу Вучју иза брда, о безводном крају, о листосечи-

нама, о одласку људи у Америку на зараду, о љутом и невољном животу. Али када је била највише занесена том тешком стварношћу, Рабацић, којега све то није много занимало, изненада упаде и прекиде је.

— А написасте ли да возимо мртваца?

— То није потребно, — одврати Јонић мрштећи обрве.

— Мртваца?!... Каквог мртваца! — запрепости се жена заборављајући где је стала, и издиге своју мршаву и ситну главу, надиже веће и искољачи очи.

— Тако... умро на путу.

— Господе Боже! — ујасну се она и прекрсти. — И ви га оставили тамо... оставили сама!

— Па неће ваљда да се греје овде с нама! — рече Рабацић смејући се.

— Премрзао у планини?

— Не... умро онако... нека ћорава судбина му дошла.

— Свемогући Боже!... Свемогући Боже! — крстила се жена поново. — Умријети тако, јах!

Разговор се полако развијао... Ватра је пуцкетала и осветљавала њихова лица. Под кровом је почињало да се дани. Ветар је малаксавао. Црногорско јутро, хладно и мразно, пуцало је преко огромне сивине камена, преко плоча и брда, уз превоје и падине. Дан је скидао тежак црн притисак ноћи. Пут, патња и страх од планине изгледа сада Рабацићу као прошлост, као нека смела авантура, опасна и мила, о којој ће он причати кроз равне, лепе градове поред Саве и Дунава. Причати као о нечем чудном и невероватном. Али док је

он тако разведравао своје чело, Јонић је постајао нестрпљивији, вртео се немирно на троношцу, пипао стари сребрни сат у цепу прсника и гледао кроз врата у крастави и лишајави камен. Обузимала га је све више мисао о оном што га чека у граду. Рачунао је како време споро пролази и када старац може да се врати. У осам сати треба он да је у суду, а пре тога морао је бар неколико минута да се посаветује са својим адвокатом, — а то се време примиче... примиче се брзо и злурадо. Више није могао да издржи, устао је и изишао напоље.

Небо је било ведро, планине се белеле и поносиле својом снагом, а тешки испуцали црногорски камен је почивао мирно, спавао својим дубоким вечним сном и изгледао чудан, чудан и необјашњив, као каква огромна сфинкс Балкана. Али шта, то је већ осам сати, осам и пет, осам и десет... двадесет. Суд већ заседава, адвокат га тражи и нервира се. Имање... мало очево имање одлази! Деца му остају без корена, без обележја својих предака. Пошао је брзо и нервозно ка ауту. За њим су дошли шофер и Рабацић, а касније је изашла и мршава, болешљива жена са својом појбанином и коравом децом. Најмлађе је умотавала и носила у наручју. Јонић је остао даље на путу, исправљао се, ослушкивао и чекао. Никада у животу није осећао да време тако страховито брзо пролази... Али бректање мотора изненада изби и за једне пелинасте главице.

— Томобил.... томобил!... Ђед се вози!... Ђед се вози у томобилу! — повикаше деца радосно и

заскакаше од весеља и по чврстом каменом путу.

— То се он вози први пут! — рече жена благо путницима и насмеши се гледајући насмејану и раздрагану децу.

— А како ћемо сад? — упита шофер Томић када се ауто заустави и старац изиђе.

— Мртвац нека остане на своме мјесту, ја ћу код њега, — рече Јонић... Али молим вас брзо... брзо... брзо...

— Какав мртвац! — зачуди се старац и намршти своје беле тршаве веће.

— Умро чојак ноћас у планини, а они ништа не казују! — одврати жена, треšкајући дететом у нарамку и примичући се колима на којима је Јонић већ био отворио врата. Прође корак мимо њега, нави се бојажљиво напред и увуче главу у ауто. За један тренутак се загледа, а онда се стреће и задрхта.

— Joo-o-oj! — ... Joo-o-oj! — крикну она очајнички и сруши се с дететом према предњим точковима.

Старац притрча. Изгледало је да ће да прихвати снаху и унуче, али он прекорачи преко уплаканог детета и takoђе упаде својом седом главом мимо врата. Био је то само тренутак, један једини тренутак.

— Ох!... Ох!... Хо-хо-хо! — намах загрца крупним стражким гласом. — Обрене!... Сине Обрене!... Хранитељу наш... погибијо наша!... Сине!... Сине мој!... Жива рано моја!...

Изнемогли жалосни камењарац рашира руке као храст сасушене гране, ошапи бок аута и полако уз њега поче да клизи и пада јецајући пригушено и болно.

— Сине!.. Сине!.. Обрене мој!.. Хо-хо-хо!

— Црна Гора! — окрену се Јонић са сузама у очима буцмастом трговачком путнику Рабацићу.
— То је права... то је истинска Црна Гора! — рече он и ухвати старца да се не сруши.

Вода

— Само да знам писати. — Али што је фајде када не умијем... Неписмен чојак и није прави чојак!..

Сељаци чупави и космати, више голи него обучени, окупљени у хладовини више кућа да поседе и поразговарају док прође врелина дана, очекивали су да још нешто рече и потпуно доврши своју мисао. Ђуро је за њих био паметан и надарен човек, који је рођен за нешто веће и нешто боље, а не за сељака као они. Он се издвајао од свих њих. На њему је било све оправано, окрпљено и уредно. Ретко ко га је могао видети необријана. Црни, невелики, густи брци, крупне вране очи, обрве нарасле и извијене као крила ластавице испод високог и нешто набораног чела, чинили су његов лик колико упадљив, толико и пријатан. Али Ђуро Блажков Маринић имао је и лепу памет, мудру и разбориту реч, савет и поуку за свакога у својој четрдесет трећој години. Једина му је мана била што је био сиромах, као и остали, и што је због несрећних прилика остао неписмен... Али таквога — био је научио сам да пише слова и да се уме потписати — нудили су људи неколико пута да се кандидује за претседника. Нудили су га и из других села, искрено и без лукавства, јер су га и

тамо познавали као паметна и предузимљива човека који жели да помогне опште ствари и користи народу. Али он је то увек одбијао, говорећи као да није за то место, јер не уме да пише и може свако да му подвали и да га осрамоти, а нарочито они горе са којима би тада морао да има посла сваког дана.

— Ишао би у чиновнике, а? — упита га Јован Мињин када овај не хте даље да рече ништа него своју мисао продужи да развија нечујно и невидљиво у глави.

— Не — одврати он кратко.

— Па која би му фајда била? — умеша се Урош Ненадов. — Боље је бити пресједник него чиновник.

— Никако! — одврати Ђуро уносећи себе у речи. — Не бих ни у чиновнике ни у преједнике... На час то другима, бољима и паметним!

— Онда би сигурно хтио да пишеш књиге као учењаци? — рече Марко. — Ја мислим да би ти могао писати књиге?

— Требало би и књиге писати, — одврати он, и глас му се појача. — Али прво бих ја писао њима.

— Коме?

— Онима горе... Онима што се питају, ада коме!... И рекао бих све, — не бих им се студио. Наше је село мимо осталих. У њему нема селамета; као да је Бог на њега пљунуо, а у њему мора да се живи. Али то није од Бога, него од људи и злога вакта. Добро, није никакво чудо, што је било зло и наопако за турскога земана, али што је, питају лијепо, данас овако? Видите ли, људи, не ви-

ћело вас сунце нити икаква добра срећа, као што није нас у Старом Крају — писао бих ја њима — пређе и османско и ћесарско, прекројише Јевропу по десет пута, помријеше и погибоше краљеви и цареви, падоше владе и ќенерали, прокрилати чојак и више је под небом него на овој поганој и проклетој земљи, све... све се измени, а наше куће, наша имања и наше жалосно робље остаде исто као да се судбина над нама скаменила. А и ако се промјенило што, промјенило се како не ваља и како није право. Још ми немамо школе, ни ми ни засеоци, а ни осталих седам села, и ќеца на мрасту, као и остали ајвани. А то је срамота, људи, велика и неопростила срамота, црн образ пред свијетом! А није то све, има још много невоља, — сваки дан носи своју! Проклете болештине сваке године све више. Жене нам се јалове или се на порођају струне, а многе и умиру. Ето па бих им рекао — како је она Милунова јадница трсила тако прије двадесет дана и како је чојку у љутој сиротињи остало за вратом четворо ситне ќеце. Још да није онога нашега пса, онога Тодора, те од њега нешто очопли, а ками је ико од њега очоплио, би се са њим калијежило... Па би им лијепо навезао даље. Немамо родних њива, немамо винограда, немамо ливада, немамо ни куће као други људи, неке су вомеће, више су то стаје и соврдаци него куће, немамо путева, млинова, осима двоје старих жрвња, немамо ни воде... да, ни воде немамо!... Па ни овај наш поп није као други! Спрегао се, рђа једна, иако је под брадом, са оном крвопијом Тодором Кокотићем. Роди се неко — он тражи да му се плати, умре — опет да му се плати. Не може чојак у о-

вом нашем Старом Крају ни вриснути ни насмејати се, ни плакати, што неће да плати! Шкопи нас жестоко, у име Бога! Морамо све да платимо. А кад тражимо што, начелник нам каже: ко ће вама надавати, ви сте пасиван крај, све молите и просите, не дајете ништа, а они који не дају нису државотворни и патриоте. Јес', тако каже... Па, људи моји, и ова планина се изопачила таман као ви!... Писао бих ја њима да знају да смо и ми со зобали и да разумијемо све ове марифетлуке... А писао бих и у новине, нека се и њима мало смучи... Када се тако пише, њима није мило... све се мрште, кажу, и љути су као пси. Али нека, нека се њихова госпоштина некада и намршти... Е, али што је вајде све то говорити када нико не чује и када не умијем писати!...

— Па умијеш помало — рече неко са краја скупа.

— Умијем... ђавола црнога умијем!... Слијеп сам ја код очију као и сви ви. Живим у мраку и не умијем наше јаде да кажем. А ту треба писати добро... Онако како школовани људи пишу... Тако треба....

Неко дубоко уздахну.

— Не ваља ово овако — продужи он даље. — Треба тражити неки цевап.

— Какав? — упита Милун. — Камен је под нама, небо над нама... из ништа ништа!

— Морамо се помоћи сами.. Ми треба да имамо једног школованог чојка... имамо доста ћеце... и прикладне.

— Ђе ћемо то ми, Ђуро, чоче, жрвињи још никада никог нису школовали! Марков син — те,

богме, врлетно момче бјеше -- стркну у свијет да научи, нешто га вукло, али га сатрије наша невоља: није имао књиге, није имао хљеба, обуке, а ни стана. И умрије тамо негђе, сиромах, као тиће! Куд та срећа да је код куће остао и чувао оно пет коза и оно магаре, био би данас жив!

— С том ћу раном, вала, у гроб поћи, људи! — чу се глас Марка Мушкина. — Да га нисам пуштио, данас би га женио!... Није... није за нас та несрећна школа!

— А што онда плаћамо школарину кад немамо школе? — рече Урош који је за све време ћутао и слушао Ђура климајући главом и одобравајући његове речи.

— Имамо у Станарићима, — одговори Марко,
— Једва чојак на конак да стигне, а не ћеца да иду!

— Шта можемо, не може свако имати школу... Закон је такав... А и куда би то...

— Чекајте, људи! — рече Ђуро својим разговетним и пријатним гласом. — Ново је вријеме дошло и треба да се према томе равнамо... Ми смо сиромаси и не можемо издржати да школујемо све. Али можемо да се договоримо и сјузимо, да учврстимо у ријечи и школујемо једнога ћетића. Сви ћемо давати понешто, колико будемо могли и колико буде право, према имућности. Изучићемо га! А кад сврши, он мора да буде нас свих, да све нас заступа, да нас учи, да нама изради школу... да, да изради школу... то најприје! А и тада ћемо га помагати... Ево му наши гласови, па нека их сипа ће види да је боље. Видим ја да без тога данас нема ништа.

— Криво ће бити некоме! — примети Марко.

— Неће. Зашто!... Тако ћемо заједно бар нешто учинити, а овако ништа... Больје је да наножимо једнога и створимо од њега чојка, који ће разумјети ове прилике и људе и који ће нашој ћеци и унучадима пружити руку да их изведе из овога мрака.

— Добро говориш, — рече Урош! — А које би ти рекао?

— Које?... Па ја мислим... ето, например, оно дијете Новице Бајдака... Оно је код тетке у Станичићима и уче трећи разред. Чини ми се врлетно дијете, а и учитељ ми рече, кад сам се трефио тамо о св. Сави, да одлично учи... Новица је поштен чојак.

— 'Оћемо!... 'Оћемо! — повикаше скоро сви.

— Добро, — рече Ђуро. — Још једану годину па ће дијете свршити основну и онда треба да иде у гимназију. Тада треба ми да га прихватимо... Али треба још сад да нешто дајемо и прикупљамо... Ево ја дајем два брава... а ви како који може, док не оснујемо одбор који ће стално водити бригу — разрезивати удио.

— Даћемо сви... ко једног ко два брава — рекоше неколицина.

— Лијепо, вајстину... поштено... Али шта је, тебе нешто не чујем, Новица?... Ти нешто ћутиш и мислиш? Јеси ли вольан?.. Реци отворено пристајеш ли? Твој је Синиша и ти си од њега капац!

— Ма ја сам сиромах — рече Новица Бајдак — мени би дијете требало код куће, али кад сви велите нека га.

— Нећемо ми на силу! — окрену му се Ђуро. — Нећемо ми да ти доцније кажеш ово или оно!... Реци сад овђе отворено и искрено пред свима: пристајеш ли и дајеш ли га драге воље?

— Како не бих пристао, Ђуро, чоче! Да кажете сви да га закољем, заклао бих га, а не послао на школе.

— Добро... Ти се, је ли, обавезујеш да он буде свих нас... да свима нама једнако припада?

— Свима! — узвикну Новица. — Али... али... — он ту застаде као да му је тешко да каже своју мисао.

— Што? — упита Ђуро и чекајући пажљиво одговор стисну веће и изоштри израз свога лица.

— Мило ми је да моје дијете свима вама припада... да вама више користи него мене... да ради оно што ви желите... Тако је и право, јер ћете га ви школовати.. Ја се поносим, што сам то доживио... Али... али... знате... ја бих опет желио да је он мој син... моје дијете да буде... да се, рецимо, зове Синиша Новичин Бајдак... Да, да се зове... А друго све... све.

— Па како би могло друкче бити! — насмеја се Ђуро.

— Ђе тебе неки ћаво није замио у свијет да научиш — окрену се Марко Смољанић Ђуро. — Далеко би ти доћерао. Можда би нешто и измислио!

— Шта ћеш, судбина... наш Стари Крај!... А чојку никад памети доста!

Људи за тренутак зајуташе. Изгледало је као да мисле о свему што су рекли и решили. Неко

је креснуо два пута огњилом и пријатан мирис упаљеног труда се брзо рашири по скупу.

— Паметно и поштено све то утаначисте, људи, — јави се изненада Саво Илинчић, пошто се два пута суво накашља. Он је седео по страни, наслоњен уз један дебeo граб, држао своју десну сакату руку, за коју га је пре седам година змија ујела, ћутао све време и слушао. — Ђуро сконтао добро као и увијек. Али мени се чини, ви сте заборавили шта је било синоћ. Кrv се просула и људи један другом о глави раде... Нема слоге и једнодушности док овамо живимо!... Гладан и жедан чојак је као пас... Такав чојак не мисли ни себи а не другоме добро... А онда и нисмо сви овђе... И онај Тодор Шаков?... Бог зна шта он мисли?... Сигурно не као ми? — Мршави и необријани сељак заврте главом да јаче каже своју сумњу.

То што је он рекао била је истина. Предлог, на који нико пре није мислио па вероватно ни сам Ђуро Маринић, прихваћен је под неким тренутним одушевљењем. Стари Крај је подривао тежак, мучан живот. Становништво се прехрањивало хељданим и ражаним хлебом, али ни њега није било доста, него су живели више од кромпира и купуса, који би рађао у долинама и рупама тамо иза засеока Момча и Рашћа. А да није било града — свеједно што је далеко четири а можда и шест сати — не би ни с тиме могли изаћи на крај, нарочито када је зима дуга и стока слабо млечна. Свака друга кућа је имала по једно мршаво сиво магаре и жене су два или три пута недељно, носећи и саме бреме на својим леђима, терале дрва у град. Та

беда је неопажено уништавала читаво село. Каткада нису могли да се виде двоје или троје нових опанака преко читаве године. Дечурлија, као по неком правилу, скакала је увек боса, а старији, жене и људи, када би силазили у град, носили би под пазухом своје оправчанице и при самом улазу обували се, да им не би људи замерали и на рачун њихове сиротиње измислили какву причу, која би их могла понизити. А, на супрот свему томе, сељаци Старога Краја, великог и најстаријег насеља, имали су неодољиву жељу да боље живе, као што су имали и њихови преци некада када су побегли испред обесних и пијаних пустахија непријатељских и склонили се ту. То су они доказивали много чиме, а нарочито тиме што је у трагу тридесет-четрдесет година баш из тог Старог Краја пошло равно тридесет људи, што старешина и хранитеља, што младих и неожењених момака, некуд у свет. Ишли су свуда, али у Америку највише. Отуда се — како су рачунали седећи око мртве жене Маркове — вратило осам, а остали су или помрли, или погинули на тешком раду, у руднику или шуми, или се одродили и поженили (само се за тројицу то знало), а о некима се ништа уопште не зна, јесу ли живи или не.

Идући по свету тако и гледајући како други људи живе под бољим и срећнијим приликама, они су хтели, необуздано и дивље желели, да бар један део тога живота осете. Али ма колико да су чезнули за тим, они су знали да не могу имати богаства, ни нека нарочита добра. Највећа њихова жеља била је школа, како би могли више видети и знати. Мислили су и говорили да имају на то

право, јер њихова деца не могу, кад пане зима и невреме, ићи чак у осмо село. Тешко да би то могли издржати и одрасли људи. Зато су се они једнога дана договорили, сви осим Тодора, написали молбу и послали никуд мање него у Београд, министарству, обавезујући се да ће пазити и издржавати господина учитеља, да ће му дати стан и огрев, и да ће направити најдаље за годину дана добру и лепу зграду, јер, хвала Богу, имају камена доста, за читави свет, а планина и јапија није тако далеко. Али о тој молби се није више никад ништа чуло. Неко им је објаснио да она није ни долазила у Београд, јер то није редован и законит пут којим су они ишли.

А није само то. Довијали су се они и тражили што-шта од власти и оних који могу нешто дати и помоћи. Другом су молбом тражили инжењера, који ће им означити куда пут да праве, леп и добар пут, којим би могла и кола да иду. Тамо су објаснили: како им се много обећавало, чак више него што су и тражили, а како им се дало цигло двапут по мало жита и прошлих и претпрошлих избора. Молили су да им се бесплатно пошаље алат и барут за разбијање камена. Четири месеца касније звао их је началник и рекао им, гледајући их mrко и прекорно:

— Вратила вам се молба. Вратила се како треба. На Стари Крај се не може ни паре дати, разумете ли, јер тамо не може бити никаквог напретка. А и ко би дао... ви сви некако чудно и сумњиво мислите. Јесте, мислите сумњиво! Нисте ви државотворни као други, па то је!...

Онда су они пали целом на камен и прионули сами на посао, како су умели и знали. Годину и по истрајног и напорног рада су утрошили крчени љути и тешки камен, и једва су успели да замене постопицу џогљавим крчаником којим коњ под товаром сада може комотно проћи. То је било пре три године и на путу је радио и мало и велико. Десило се неколико озледа и рана: двојица су преломили ноге и руке, тројица ишчали ноге, неколико њих добили велике ударе, један изгубио кажипрст и велики прст на десној руци, а Новицу Бајдака је чак и једна стена притисла. Једва су успели да га жива извуку испод ње. Ишао је, несрћник, да се личи код доктора. Обишао је скоро све. Био је на Цетињу, у Дубровнику и Сарајеву. Али узалуд, остао је богаљ, тешко дише, осећа болове када се мења време, и кад седи или иде, мора да се навија на десну страну.

Упорни у својим жељама, они су и трећу молбу писали, и то негде прошле године. Стари Крај нема врела. Кишница и отопљени снег у планини пропадају кроз камен и вода се губи неким тајним пукотинама и излази Бог зна где. Зато су пре три четири стотине година њихови преци направили два бунара на стрмој и бреговима уоквиреној ледини више села. Али преко лета, када засуши и лист живице почне да вене и жути, ту нема воде да подмири потребе села. Нема ни за пиће и кувanje, а камоли за стоку. Тада у Старом Крају наступе тешки и мучни дани. Људи постају тмурни и нервозни, а стока страда и мршави. Заводи се нарочити ред на бунарима. То су они примили од

својих дедова и примењују даље. Свако је обавезан да се покорава томе, више него писаном закону. Тада они деле мутљаг, покупљен на дну, ведрима и барилима. По целу ноћ водарице са својим судовима чекају и пазе како момци наизменице на дну дубоких бунара цеде воду. А ујутру пођу кући са пола барила, а ретко кад са пуним. Све то тако иде по реду, давно стеченом и утврђеном. Људи су оштри, љути, све им недостаје и свако им је крив. Каткад искрсне нека ситница, опора реч или због ведра воде дође до свађе. Тако је, ето, дошло и прошле ноћи. Негде пред саму зору, петлови су у селу певали и будили дан, поречкали су се Спасоје Крњичин и Јевто Томичин: коме је ред и ко треба да налије у своје барило. Неиспавани и измучени, дошло им тесно у души и потукли се. Ударали се људи ведрицама и каменицама, и да нису други скочили и спречили, пала би нечија глава како су се били закрвили. А и онако су, ето, обојица тешко повређени. Јевто Томичин лежи, има температуру, изгледа да му је тешко повређена чеона кост. Човек стење и прети да ће се светити макар и на унуче Спasoјево.

— И ја бих рекао тако као Саво Илинчић — јави се Драгутин Милин, човек црвенкасте косе и пегава лица. — Био сам јутрос код Јевта: јечи као прави рањеник, глава му сва умотана и ропће, само ропће на Спасоја Крњичина.

— Ту ће се село поцијепати! — рече Илинчић.

— А смијемо ли ми то пуштити? — испречи се и мало поисправи Ђуро. — Мало нам је зла и невоље и овако!

— Тешко је то спријечити — одврати Драгутин. — Нисмо ми никаква власт... Ја мним суд ће морати то клупко да размрси.

— Ми морамо учинити све, — рече Ђуро енергично. — Ми не смијемо пуштити да зла крв уђе у Стари Крај!

Сељаци су сви живо мислили на тај немили догађај и на последице које могу да дођу и несвесно чистили са својих мршавих бакарних лица зној, који се због претеране врућине све више цедио и мастио по набораној и смежураној кожи. Многи су се спремали да се и они умешају у разговор, али, изненада, њихову реч прекиде необичан и редак призор, који се каткада, када је лето сушно као ове године, може видети у Старом Крају. На раван, на чијој су средини били бунари, са северне стране одједанпут избише две три побравице, по десет петнаест оваца, неколико црвених коза, троје мршавих магаради и неколико цгољавих говеди. Чим су били на помолу, овце заблејаше, замекеташе козе, говеда се тешко и језиво закривише, као да је међу њих ускочила звер, и сви у лудачком трку одјурише ка старим празним коритима, која су била мало даље од бунара. Јадне животиње су скапавале од жеђи и већ неколико дана сељаци се решавају да их читави дан хода потерају на реку. Ти болни и неразумљиви гласови нису престајали. Напротив, изгледали су све језивији. „Воде!“ „Воде!“ вапила су крупна прегорела грла. — „Воде!“ „Воде!“ — одговарала је и допуњавала их болно и очајно ситна стока. А кад стигоше, гласови се испрекидаше, претворише у жалосно мукање и око црних по-

лутрулих корита почеше да се мувaju и гурају. Неколико се оваца преврну, а један во, баковит, срдито и снажно замахну главом и својим лепо извијеним роговима пребаци преко себе малу и лепу двиску. Јадна животиња је лежала непомична на земљи, у очима је имала неизмеран бол и кривила се. Десни рог је био прошао кроз трбух.

Људи су скочили, завикали и притрчали.

— Овако се више не може! — рече Новица када одвојише и разагнаше живо. — Покрепа нам све... Видите ли, и стока стоку убија кад јој је зло, а не чојак чојка!

— Да су нам хтели удовољити молбу — и-зусти Урош и куцну штапом о корито — овај би читав лединак био ограђен и циментиран. Кишница би се 'ватала и саливала у једну велику цистерну и ми би је вадили пумпом. То има на неким мјестима, ја сам гледао.

— Шта је користи то помињати? — рече Ђуро, који се око бунара окретао и испитивачки посматрао положај земљишта. — Нас свака добра срећа заскаче... Морамо се копрцати и довијати... Ја бих нешто да покушамо, људи?

— Што? — дочекаше двојица у један глас.

— Већ два дана посматрам нешто и размишљам. Ови ублови нису на добром мјесту. Видите ли какво је земљиште? Затворено је са свих страна, осим горе од планине и овамо куда води пут у село. Земљиште је стрмо. Ја мислим, када би овђе био један добар убао, било би дosta воде.

— Ће? — упита Јован стојећи наслоњен на свој грубо савијени кошћелави штап.

— На доњем крају — пружи Ђуро руку да боље и тачније означи место. — При самом изласку... ће пут избија помеђу два брда. По мојој памети, морало би, како и ово околно земљиште стоји, да се вода слива испод земље и да се све жиже овђе на овом тијеснацу састају. Испод земље могу бити мали и ситни поточићи... Можда би нас срећа послужила.

Ђуро Маринић је даље објашњавао своје убеђење. Било је лако приметити да он својим речима све више даје значај и да се труди да све присутне убеди у своја предвиђања. Он је сам веровао озбиљно и дубоко у оно што је говорио. Њему се чинило да је то јасно и да ту не може бити никаквог двоумљења. Ишао је и означавао тачно место где би требало ту подземну воду открити и ухватити, показивао стране откуд се мора сливати.

— И ја сам баш за то да ми овђе закопамо и потражимо спаса, — заврши он.

— Паметан — па паметан! — рече неко.

Многи се насмејаше тим речима, мислећи стварно да је претерао и да би то, када би чули људи из других села, била права шега и срамота за Стари Крај.

— А како би могли и због пута? — рече Драгутин и приђе ближе. — Морало би се копати на сред њега.

— Насред њега — прихвати Ђуро мирно као да није чуо смех и неверицу. — Пут ћемо прокопати и окренути страном.

— Стрмо је много.

— Радићемо како ваља... Радићемо неколико дана.

— Пут је свачији и када би га пресјекли свако има право да доведе полицију и суд, — рече Саво. — Закон путеве штити.

Ђуро је ипак придобио за свој план десетак људи, и то млађих, и рад је почeo тог истог дана око заласка сунца. Људи су из све снаге радили, копали и избацивали тврду земљу, а около њих стајало је неколико сумњиваца и потсмејавали се или се шалили на рачун њихов. Тада некако изби од села и Тодор Шаков, који је тог дана био у селу Маљу, да види своју стоку и опомене дужнике.

— Шта је то? — рече он изненађено. — Јесте ли ви при чистој свијести?

— Копамо убао — дочека га Ђуро пошто снажно одбаци преко десног рамена палу суве и грунате земље. — Тражимо воду!

— А то је твоја памет измислила сигурно?

— Моја! — рече Ђуро и погледа га ошtro.

— А куда ће се ићи?

— Брдом.

— Брдом иди ти!

— Ићи ћу и ја и ти!

— Тодор неће.. Ићи ће он кудије је и ишао... Кудије је ишао читави свијет... Суд ћу и жандаре ја вама да све вас уразуме... Ко је то још видио да се копа бунар насрд пута!... Брука... грдило!... Говорио сам ја да ће Ђурова памет обрукати читави Стари Крај.

Његове очи биле су врло опасне и Ђуро се озбиљно побоја да не унесе страх и забуну међу људе и да његов потхват не пропадне. Тодор Шаков Кокотић био је врло утицајан, и његова се

реч, кад је то пожелео, морала слушати. Био је већ стар човек, у шездесет трећем лету, како је он сам говорио. Имао је широку браду, са малом рупицом на њој, и кукаст нос, на врху повијен и шиљат, као кљун грабљивице. Увек је носио један штап који је купио некада и који је имао доле дугачко и шиљато гвожђе. Он је имао незајажљиву жељу: да буде нека глава Старога Краја, да се за све пита и да се, што год се учини за општу ствар, приписује њему, без обзира да ли је то долазило од њега или не. Да би задовољио ту своју сујету, давао је поклоне цркви, живео увек у најбољем пријатељству с попом Раком и понешто, али само понешто, пљуцнуо би за ово или оно у селу или појединцу. Наравно прво би добро одмерио има ли рачуна. Али, има неколико година, тај утицај све више се губи и прелази у руке Ђурове. Тодор Шаков се због тога страшно љутио и прикривено, али неизмерно, мрзео Маринића. Када су слали молбе и падао неуспех за неуспехом, он се пакосно смејао и говорио: како се то унапред могло знати, јер ако би ко могао да добије и изради, то би могао он, он који има врло много познанства и пријатеља међу утицајним људима.

— Али ви мене заскачете — завршавао је он озлојеђено. — И хоћете нека мудра глава да вам соли памет... А да та глава што зна, имала би и стекла нешто, а не би читавог живота ложала скроб.

Он је том алузијом мислио одређено и тачно циљао, али није име хтео да помене, иако су га многи запиткивали на кога се то односи. Али

када је почeo да сe прави сeоски пут и када јe довршeн успeшno, он јe прoсто побесneо што јe био по strani, што то нијe њeгово delo и што mu сeљaци свакогa данa свe више окрећu лeђa. Tадa јe он отворено иступио противu Ђura и назвао гa лудим вуком.

Tодор јe мислиo да имa да води и представљa сeло, da сe сваки успех љемu приписујe, da сe живи и radi какo он хoћe, затo што јe он био јedini добростoјan човек у Старом Kraju. Истина, био јe и он некада сиромах. Али јe зарадио, и то зарадио на дoстa лак начин. Испрva јe ловио с jесени и зими лисице и куне. У томe јe био прaви вештак. Иmao јe петнаестo гвожђa и завлачио сe у јame и пeћине. Крзно јe ишlo добro, особитo крзно кунe јe било на цени. Али док јe iшао планином и испод планине, он јe своjim окружlim oчima, као у буљине, меркаo и испитиваo земљишte, па kадa bi mu сe допалo, na згодном mestu, u каквom суварку, потуриo би шибицу или цигарetu. Планина, заједничко добро svih љих, tada bi букнула и горела, и дим, коji bi сe издалеких krajeva video, izviјao bi сe каo густi облак u неbo. У пролећe би Tодор ту паљevinu давao некom сиромашnijem и неразумnijem сeљakу каo наполицu, da na љoj посејe јaro жito. Сvake jесeni bi сe такав пожар виђao, јedanput или двaput, и земљишte корисно и особитo родно za некoliko godina, док ga вода не спere и ne остави go камен mnожilo сe редовно. Pара сe гомилala и падала лako. Али он јe од тога пошао даљe и svoj посаo разгрanao. Kupovaо јe живo, obично ситnu стокu, ovce и kозe, и давao их нужденим љudima da им

помогne „da сe окопиркаjу и дођu до свoga мала“. Али услов давањa јe био тежак. Oвце су оstaјale љегove, вuna такoђe, одređenu количинu каjмaka и сира имao јe да прими, а млади, јaгњad или јaрад, da будu напola. Новац, коji bi после ухватио за то, давao јe каo позајмицу, и то не само у Старом Kraju, него и другим селима, па чак и у градu. Наравно добит јe била увек добра, какo сe c kим погодио... para сe близнила.

Tако јe он успeo да u селу постанe свe и da свакогa потчини. Људи su гa mrzeli, свакогa dana свe више, ali su нosili дуговe за вратом и слушали љегovу реч, потпомажућi љегove жељe да сe уздигнe каo паметan човек и da сe размећe каo добротвор и заштитник љихов. Али u последњe времe свe mu јe некако пошло наopакo. Људи su почeli da сe сашаптавајu и гунђајu и da сe купe око Ђura Mаринићa. Pa да bi било горe, дошла и ta криза, и сeљak не можe да купi ни трећинu зimнице, a камолi да pлаћa porез и дуговe банкамa и зеленашima. Joш oне вражијe молбе и put, pa сad то свe... свe. Jедan po јedan su сe otimali и одупirали, давали mu вrlo мало или нишta, иакo јe он бесneo, претио судом и показиваo признaniце и уговоре kojim su бila љихova имањa uзeta „u подлог“. Садa su сe oseћали свi слобodни, осим некoliko љutих сиромахa, коjи su успевали да јoш помалo чопле od љeга. Oni su mu одани, слушајu сваку љегovу реч, одobравајu јe, хвале каo мудру и разборitu, aко им рече da сe потуку — потућi ћe сe, da иду с љim u гrad или општинu — ићi ћe, da иду u црkvu и љубe попу руку — ићi ћe и љубити. Чинићe свe што же-

ли, само хлеба, само мрвица, иако га у дубини своје душе силно мрзе, несравњено више него они што су му окренули леђа и што више не мисле никако на своја дуговања. Али шта ће се? Како? Куд? Излаза нема ни на једној страни. Трпи, трпи, само трпи, смрт ће учинити крај свему, тешти се они.

Међу таквим невољницима били су још Новица, Јован, Стеван и Милун, који су сада предано радили и копали бунар са Ђуром и осталима. Његове речи су на њих толико утицале да они нису знали: да ли да баце или продуже посао. Стојали су и гледали човека, који је у свом држању имао нешто одвратног и насиљничког.

— Новица!... Новица!... Остави посао кад ти ја кажем!... Милуне, Јоване, Стеване, оставите, оставите, што гледате!... Ће је вас нашао!... Баците те пале!... Кући... кући!

— Одлази ти! — викну Ђуро и искочи из рупе која је била већ до груди ископана. — Одлази!... Одлази, зли душе, или!... — он преврну палу. — Знамо ми ко си ти!

— А што знate? — подругљиво се искревељи старац... Хранио сам вас... одијевао сам вас.. готовину сте моју јели... моју муку?

— Хм, твоју муку!... Пио си ти нашу кrv!... Били смо ти прћија... кусур!... Одлази!

— Нисам ја разбојник... Суду ћу ја вас... тебе!... у лудницу!... Копате пут!... Новице... Стеване... Милуне!... Чујте!

— Нећу! — дрекну Новица и сав задрхта и искриви се некако још више. — Разумијеш, нећу!

— Зар и ти?! — зачуди се Тодор.

— И ја!... И ја!

Стеван, Јован и Милун су ћутали. Колебали су се: остати или ићи. Срце их је вукло да буду даље међу дружином, да с њом заједно продуже посао, то су осећали и као дужност... Али треба живети... треба чекати зиму... На концу, ћутке, постиђени и са дубоким уздахом, који је казивао њихову душевну борбу, Јован и Стеван узеше своје пале и пођоше за Тодором Шаковим Кокотићем.

— Доћи ће они — рече Ђуро. — Напред, момци! — и скочи поново у рупу.

Трећи дан бунар је био ископан дубљи него она два. Ђура се одиста није преварио. Са истока, југа и севера улевала су се у велики округли отвор четири млаза, дебела као девојачки кажирни прст.

— Вода!... Вода! — завикали су срећно и радосно Ђура и Милоје који су били доле, дубоко испод земљине површине, знојави и прљави. — Вода!... Вода!

Горе на ивици отвора појавио се безбрoј чупавих глава. Људи су викали, смејали се, клицали. Радост је одједанпут испунила сва срца.

Глас је пролетео кроз Стари Крај. Људи, жење, деца, трчали су и викали од радости. То је срећа, то је благодет за њих. Свако ко је могао скочио је на посао, радио се брзо, снажно и напорно. Два вештака су доле стављала камен и позиционивали, да се земља не одрони са стране. Једва су умицали. Вода се брзо пела. Била је хладна, бистра, танка и питка, вода са камена.

Требало је још три дана, да буде све готово. Цело село је радило, односило земљу, доносило камен, прокопавало пут страном. Сви су ту били осим Тодора и четири препука сиромаха, који нису смели и који су због тога осећли стид и понижење, упињући сву своју снагу да се и они отгрну и ослободе.

Шести дан био је дан весеља и победе. Читави Стари Крај је ту. Поред новог бунара пружила се два велика и нова корита равна, а даље у хладовини ведра и барила пуни као око чисте и свеже воде. Више стarih бунара пекла су се неколико пецива. Веселио се... певало. А када се постави велика зеједничка софра преко ледине на ситном зеленом дубовом грању, Ђуро устаде и победничким гласом рече:

— Ми смо учинили своје, а сада треба да чујемо Спасоја Крчињина и Јевта Николина! — и окрену се њима који су као непријатељи седели завијених глава на супротним странама.

— Побједили сте нас! — прихватише они у један глас и полећеше један другом у загрљај.

А сад, људи и браћо моја, — настави Ђуро не седајући — можемо и оно друго... Слога је све. У слози и раду је спас.

— А што друго? — упиташе неколико њих зачућено.

— Можемо и Синишу да школујемо. Дијете је бистро и напредно. Ваљаће нам да имамо једног чојка... народног чојка. А и Новица је на своме мјесту. Знамо сви да је највећи сиромах међу нама, па опет оног дана отресао се јуначки од оног нечојка и остао с нама.

— 'Оћемо! 'Оћемо! — повикаше људи.

— Али знате како? — продужи Ђуро. — Ја сад предлажем друкче... Предлажем: да школујемо дијете од онога што смо дужни Тодору Шакову.... Колико је ко дужан да толико даде, и да даје помало, како ко може, поштено.

— И Синиша да учи за адвоката, — предложи Марко Мушкин. — Да се касније у име свих нас посуди с њим. Планину нам је сатро... Варао нас је... Искоришћавао наше незнање.

— И школу да нам извојује! — додаде Милун.

— И школу!

— Гледајте... Гледајте! — повика Урош Ненадов, који се био окренуо према страни којом је био прокрчен пут.

Људи се окренуше.

Новим путем, један за другим, ишли су Стеван и Јован са своја два друга. У њима је био победио понос и враћали су се својој заједници.

— Сада смо сви! — рече Ђуро смејући се од неке унутрашње среће и прилазећи им брзо и раздрагано у сусрет. — Сада смо слободни!... Сада можемо побиједити овај крвави живот у Старом Крају! — додаде и још више опружки корак.

То није тако пре било

— Бијаше неки Босанац за вријеме Швабе, да речеш у њему не бијаше много чојства, али умијајаше мудро и хришћански да говори. Зађели се ми нешто о вјери и обичајима, кад он ће тек мени: „Ви, Црногорци, нисте побожан народ, нити сте хришћани!“ — Како нисмо, јадан не био, наљутих се ја, кад смо стално гинули за вјеру! — „То сте ви само тако говорили, а ви сте стварно гинули за слободу, а не за Христа.“ — Зар то није једно исто? — „Није, рече он. Прави хришћанин мора имати у својој кући икону и кандило, а ко то од вас има?“ — Нико, вала, — одговорих ја. — „Безбели нико! — дочека он. Ниједан Црногорац сем можда они у граду, нема у својој кући хришћанског обележја, а овамо сте пред читавим свијетом викали: Ми гинемо за крст часни! А у Босни свако, и најсиромашнији, има кандило и икону свеца којега слави, народ иде у цркву и моли се Богу. У Босни је право хришћанство, а ви сте, вјере ми, неки јеретици, богумили, цркве вам празне зијевају, у њих не идете, попова мало имате, не знате како изгледа ваша крсна слава. Просто човјек да не зна које сте вјере!“ И да знаш, барјактаре, право је говорио тај Босанац. Зато сам се ријешио да купим кандило и мог св. Луку, да му је слава и милост! ’Ођу, брате, да знам шта славим. Бог је дао да могу, па се Богу треба и одужити!

Тако је причао Вуко Станов Николић, бајрактару Мићуну Оташевићу пред сам улазак у град, а овај је слушао и одобравао му све.

Од куће Вукове до града има више од две трећине дана хода и поскакивања с камена на камен, козјим и магарећим стазама, и то све преко љутих ћавољих брда, у којима камен просто живи и својим оштрим зубима цепа прње на човеку и меље му живот. Само његово село је боље него многа друга: има жрвње, цистерну, гробље, а једно време су били и жандарми. Људи тога места знају: да боље живе него пола других камењараца и не вајкају се на своју судбину, јер многа места у томе куту немају довољно ни земље да се могу честито укопати. Истина, та даљина доста смета и људи отуда не слазе осим када је велика нужда и потреба, да продају мал и да купе жита и соли. Други прохтеви и друге жеље тамо се не рађају и не вежу их за град. Изузетак се десио пре неколико дана с Вуком, јер је он осетио још једну потребу, и колико је о њој више мислио, толико је она постала наметљивија. Сетио се човек оног добrog хришћанина из Босне и решио се да купи икону и кандило. Још два до три дана па ће му доћи слава и људи треба да виде његовог свеца. То и одговара њему, мислио је он из дана у дан, јер је он прави кућић и колјеновић. То име кућића обележено је у свакоме рату: или раном, или погибијом, или добијеним мегданом, и Николићи никада нису могли да изједначе Пејровиће, Ластиће, Шарандиће и Машановиће са со-

бом. Тамо није било истакнутих бастадура и пре-
гаоца или човека који се родио да једног Нико-
лића уђутка на збору и да стане пред њим, све-
једно је ли он био паметнији и је ли имао више
права. То осећање првенства испуњавало је сада
и Вука. Сада нема више јатагана и подвига, али
треба имати нешто што други немају, макар то
била ситница. А то што он хоће, није баш ситни-
ца. Његови су увек предњачили, увек водили и
давали правац. На тој висини треба остати и да-
ље продужити пут својих предака.

Када се одвојио од свога сапутника, који је
дотерао да прода шаку коза, Вуко је још више на-
вукao капу преко чела, ослонио се право на нос, и,
заузимајући држање човека којему треба дати
важност, закорачио је широким улицама. У сва-
кој згоднијој прилици он је умео да се направи
тако важан и тиме да даде опомену и знак други-
ма да је он Николић. Шетајући горе-доле, он је по-
прављао своју капу, дизао главу навише и окре-
тао се полако лево и десно. Човек би рекао да је
он само због тога и дошао у град. Међутим, он
је хтео тиме да заметне траг и да људима укрије
своје путеве, пошто му се чинило да њега свако
познаје и да је свака трговина, макар то била и
за кућне потребе, за жене и за тањевину. Кућић, о-
џаковић би се понизио и грдно обрукао ако би
трговао или радио какав занат, јер је за њега још
од Косова остало само чојство и јунаштво. То што
он хоће, не треба да буде упадљиво, и неће да нико
о њему помисли као он што је данас помислио
о барјактару Мићуну који је догнао да продаје
козе.

Тек када се свет потпуно проредио и када ник-
ог није било, Вуко изиђе из кафане „Америка-
нац“, где је био ушао да нешто попије и да се од-
мори, и tobож се случајно заустави на крају за-
бачене црквене улице. Пред њим је био мали нис-
ки излог, пун прашине и нереда, у којему су биле
поређане неколике иконе и два омања кандила.
Посматрајући их, он поче да тражи и погађа ко-
је је његов светац. Оне женске нису, а не би их ни
вoleo, јер како би то било, он, кућић, па женску
главу да слави. Онај стариц што је сав у злату и
сребру и што има седу браду неки је богаташ, а-
ли ни тај није његов, пошто, он, Вуко Николић,
иако је кућић, са богаством нема баш ништа за-
једничко. Онај други, до тог старца, што држи ру-
ку подигнуту и што има малу црну браду личи
му на оног злочестог Марка Савића, што је један-
пут држао политички говор и проповедао како
народ треба да се буни и да тражи своја права.
Због те сличности њему се чинило да то није пра-
ви светац, а поготову због оне руке која по свој
прилици исто тако хоће и тражи узбуну. Трећи је
имао неке дуге гњати, замотао се црвеном чо-
хом, а неке плаве женске очи изврнуо као... као...
Боже опости... и гледа њима у небо. И тај нема
баш много светачког у себи и не допада му се.
Тако је он ишао погледом даље, разгледао једног
по једног и давао свој суд. Али када је видео
како један стоји некако немушки, бос, сув, брадат,
као да је прави танколозовић, а поред њега се
испречило теле, њему дође нешто смешно и да се
није плашио греха и одговорности после смрти,
хтео се слатко насмејати. Хи, како су и ови све-

чеви — помисли он, али сасвим дубоко и скривено — различити и неједнаки, исто тако као људи, и међу њима има бољих и горих, кућића и никоговића.

Можда би он и даље тако нешто страшно грешио у својим мислима, јер је веровао да су ти свечи стварно такви како их он сада види, да су тако изгледали док су ходали по земљи, али га од тога спасе једна друга икона која му се учини веома лепа и због тога му се намах допаде. То је било оно што није могао претпоставити у својој уобразиљи, али што је ипак некако потсвесно очекивао. Светитељ је ту јахао на угојеном белцу, коњ се пропео над једним чудовиштем и фркти ноздрвама, а бињација вешто — Вуку се чинило као да је Милош Обилић — придржао дизгине и баш у том ратничком скоку зарио танко и оштро копље у велике разјапљене и црвене жвале. Аждаја је испод коња и светитеља изгледала страшна: превила своје тело неколико пута, раширила црна крила, искорпљила и запретила ногама са дугим и оштрим канџама, била је сва у неким љускама и непробојном оклопу. Чудовиште се бранило, нападало, отимало од смрти, а светац сасвим прибрано вршио свој посао и изгледао задовољан.

— То је мој свети Лука, да ти је божја вјера! — рече Вуко и сад тек осети праву радост што ће да купи икону и што ће други, они чије је братство тање и слабије, видети какав је његов заштитник. Више се није задржавао, него је одмах ушао унутра.

— Колико кошта свети Лука? — упита он гу-

равог и сушичавог продавца проретке жућкасте браде, који је стојао за тезгом и буљио у њега своје очи као прави даждевњак.

— Сто динара, — одврати мирно продавац. — Али ако хоћеш да купиш, дају ти за деведесет.

— Много, чоче!

— Зар такав светац, па много! Хе, пријатеље, није свети Лука тако обичан и прост светац! То је евангелиста!

— Знам да је он главни и виђен, али опет га много цијениш. А 'оћеш дат' да га погледам?

— Зашто не!

И трговац скиде и пружи баш ону икону где се поред свеца било испречило и теле. Вуко своју крсну славу прихвати са неким вишим осећањем, оберучке, али када је погледа, зину изненађено, затресе рукама и обрве му замрдаше као крила у лептира када хоће да одлети.

— О-о-о-ово је свети Лука?! — промуца кућић.

— То — одговори гуравац опет мирно.

— Ма није оваки прије био!

— Увијек. Свечеви се не мијењају.

— Чујеш, немо' ти да ме превариш!

— Како да те преварим! Па видиш да је то, познајем га, говедо је крај њега.

Вуко зајута, буљио је у икону и нешто размишљао. Касније нешто он се прибра и чу како му трговац хвали и велича свеца.

— А како се зове онај? — упита он спазивши аждају и коњаника на другој страни.

— Свети Ђорђија.

— Свети Ђорђија! — ускликну Вуко, а лице му се згрчи и заигра око уста од неког узбуђења. И док је трговац скидао икону он је са мржњом псовао свога сељака Нешка Машановића. „Он, мајку му никоговићу — говорио је и праскао Вуко у себи — тањевина, непуципушка, којему је свако умро на огњишту код жене, па да има такву крсну славу, таквога свеца, таквога јунака, — а ја, ја, Вуко Николић, оног јада, ону суженицу, оног говедара, прелисалог чобана! То је неправда и то не би нико признао, ни Бог, ни људи, а камоли ја. Али не, то је лаж, то није прије тако било, то су промијенили ови никоговићи када су се докопали власти и мени протурили његовог. У том обрачунавању Вуко је остао неколико тренутака и када је већ држао икону светог Ђорђа у рукама.

— А колико кошта овај? — процеди он најзад.

— Па он... он сто четрдесет.

„Хм, — помисли кућић — мој је јевтинији! Па тако мора бит', све што је горе мање кошта. Обичан ован је јевтинији од угича.“

— Може ли што мање?

— Не може, жив био.

— Ни банку?

— Ни један динар.

Вуко се ипак погодио и узео место св. Луке свега Ђорђија и једно мало и сасвим просто кандило. Код куће их лепо наместио да их свако може видети ко дође, а када је дошла слава, кандило је први пут запуцкетало у његовој кући. Сељаци су долазили, честитали домаћину, гледали у то знамење, дивили се како се светац прелива та-

јанственом светлошћу и лепим пријатним бојама. Многи су, да би истакли дело Вуково, зажалили што поп Раде није дошао, иако му је далеко, у трећем селу, да види како у јуначкој кући Николића има и један кутак цркве. Вуко је, међутим, тога дана ћутао више него обично, држао је капу набијену сасвим на нос, ногу преко ноге пребацивао, пушио много и значајно погледао на људе и икону. Неколико пута је, наравно, и говорио, али том приликом је строго пазио да почне кад треба, кад је нарочито згодан моменат и када ће се његова реч чути и запамтити. Тако је он успео да исприча и свој разговор са оним јанџем из Босне кад је њих највише било и да он са своје стране укаже на „шућмурасто вјеровање Црногораца.“

Негде када се дан клонио дошао је и Нешко Машановић. У кући је тада било још неколико гостију. Нешко је био сиромашан, танка браства, потиштен и некако му ништа није ишло од руке. То је био један од оних људи којега воле сви да потцењују. Када га виде, Вуко Николић нервозно устаде и прошета се по кући. Сиромах човек честита славу као сваке године, па онда приђе икони и кандилу, прекрсти се као да је пред олтаром и, остајући непомичан, загледа се у свеца.

— А што га толико посматраш, чоче! — потапка га Вуко по рамену.

— Мислим како је добар светац, баш какав треба кући Николића.

— А што си досад мислио?

— Исто што и сад: да ти је бољи него мој.

— Хм, а занаш ли какав је твој?

— Не, слава му и милост! Ми, сиромаси, не зnamо какви су наши свеци. Знамо само да нису једнаки с вашима и да морају бити слични нама.

— Е, знам ја... Видио сам га... Чува говеда... Чобанче некакво... липсовина...

Вуко прште у смех, али тим смехом он је хтео да прикрије своју увеређену сујету. Нешко је по-мислио да је домаћин весео и да се мало наша-лио, па се и он насмеја, али тај смех био је добро-душан и безазлен.

С А Д Р Ж А Ј

1 Споменик	5
2 Вуци	29
3 Љуша	58
4 Освета	92
5 Прича са камена	104
6 Црна Гора	134
7 Вода	161
8 То није тако пре било	184

НАША КЊИГА
објавила је досад

ПРВО КОЛО, 1934

1. Душан Радић: Три километра на сат, приповетке.
2. Марица Вујковић: Вера Новакова, роман.
3. Јелена Билбија: Приче о селу и граду.
4. Емил С. Петровић: Незнани јунак, ратни роман.
5. Жак Конфино: Моји општинари, приповетке.
6. Надежда Тутуновић: Београдске приче.
7. Звонимир Шубић: Фазлића поток, приповетке.
8. Властимир Петковић: Седма свеска Мајеровог лексикона, роман из београдског живота.
- 9—10. Стеван Јаковљевић: Девет сто четрнаеста, роман о рату.

ДРУГО КОЛО, 1935

11. Петар С. Петровић: Земља остављена, приповетке.
12. Душан Радић: Кроз живот, приповетке.
13. Звонимир Шубић: Херој у папучама, роман.
14. Десанка Максимовић: Како они живе, приповетке.
15. Григорије Божковић: Тешка искушења, приповетке.
16. Радивоје Бојић: Љубавни излет, новела.
17. Велимир Живојиновић: По трагу, приповетке.
- 18—19. Стеван Јаковљевић: Под крстом (други део Српске трилогије).
20. Боривоје Јевтић: Дани на Миљацки, приповетке.

ТРЕЋЕ КОЛО, 1936

21. Жак Конфино: Лица и наличја, приповетке.
- 22—24. Александар Видаковић: Марин Сорго, роман.
- 25—26. Петар С. Петровић: Млади курјак, роман.
- 27—29. Стеван Јаковљевић: Капија слободе, роман. (Трећи део Српске трилогије).
30. Душан Ђуровић: Међу брђанима, приповетке.

ЧЕТВРТО КОЛО, 1937

- 31—32. Мато Блажевић: Заборављени гробови, ратна репортажа.
- 33—34. Звонимир Шубић: Каљуга, роман.
35. Душан Радић: Живи наковањ, приповетке.
36. Стојан Живадиновић: Приповетке.
- 37—38. Радивоје Бојић: Змије на асфалту, роман из београдског живота.
39. Фрида Филиповић: Приче о жени, приповетке.
40. Жак Конфино: Мој Јоцко, роман.

ПЕТО КОЛО, 1938

- 41—42. Александар Ђурић: Ка победи, ратни дневник.
43. Дмитар Ђукић: Сенке са висова, приповетке.
44. Емил С. Петровић: Кругови на води, новела.
45. Бранко Ђопић: Под Грмечом, приповетке.
46. Надежда Илић-Тутуновић: Кроз улице и душе, приповетке.
- 47—48. Петар С. Петровић: Без земље, роман.
49. Трифун Ђукић: Стари видици, приповетке.
50. Момчило Милошевић: Мали људи, приповетке.

ШЕСТО КОЛО, 1939

- 51—52. Душан Ђуровић: Дукљанска земља, роман из времена окупације Црне Горе.
53. Григорије Божковић: Под законом, приповетке.

-
-
- 54—55. Емил. С. Петровић: **На делу**, роман.
 - 56. Ж. Вукосављевић: **Пилот-потпоручник Кнап брани Београд**, новела.
 - 57—58. Душан Радић: **Тако ми планинци**, приповетке.
 - 59. Милан Р. Јањушевић: **Хиљаду и триста каплара**.
 - 60. Бранко Ђорђић: **Борци и бјегунци**.

СЕДМО КОЛО, 1940

- 61—62. Стојан Живадиновић: **Змија у недрима**, роман.
- 63. Григорије Божовић: **Неизмишљени ликови**, приповетке.
- 64. Константин Ђорђевић: **У бежџанији**, роман.
- 65. Емил С. Петровић: **Жетва живота**, приповетке.
- 66. Властимир С. Петковић: **Гуњ и смокинг**, приповетке.
- 67—68. Александар Д. Ђурић: **Девет сто дванаеста**, ратни дневник из 1912 и 1913.
- 69. Душан Ђуровић: **Људи са камена**, приповетке.

У даљим свескама биће објављени романи и приповетке наших најбољих и најпознатијих савремених писаца.